

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA QIDA SƏNAYESİNDƏ
TƏSƏRRÜFAT ƏLAQƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ YERLİ
XAMMAL ƏSASINDA İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ”**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əhmədov Emin Yaşar

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **20** ____ -ci il

“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA QIDA SƏNAYESİNDƏ
TƏSƏRRÜFAT ƏLAQƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ YERLİ
XAMMAL ƏSASINDA İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı : 060405- Sənayenin təşkili və idarə olunması

İxtisaslaşma : Müəssisə iqtisadiyyatı

Qrup : 506

Magistrant:

Əhmədov Emin Yaşar oğlu

_____ **imza**

Elmi əhbər:

i.e.n., dos. Əhmədov Bağış Sabir oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d.,dos. Hümbətova Suqra İnkilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof. Kəlbəyev Yaşar Atakəşi oğlu

_____ **imza**

Elm andı

Mən, Əhmədov Emin Yaşar oğlu and içirəm ki, “İşğaldan azad olunmuş rayonlarda qida sənayesində təsərrüfat əlaqələrinin qiymətləndirilməsi və yerli xammal əsasında inkişaf istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA QIDA SƏNAYESİNDƏ TƏSƏRRÜFAT ƏLAQƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ YERLİ XAMMAL ƏSASINDA İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayesi müəssisələrinin inkişaf proseslərinin proses yönümlü yanaşma əsasında idarə edilməsi mexanizmi, uzunmüddətli rəqabət siyasətinin formalaşdırılması üçün onların cari fəaliyyətinin strateji inkişaf məqsədlərinə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi üçün yeni metodların işlənilib hazırlanmasını və mövcud metodların uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Yuxarıda göstərilənlər bu dissertasiya tədqiqatını aktuallaşdırır.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida istehsalının müasirləşdirilməsi, onların istehsal və xammal bazasının gücləndirilməsi, qida sənayesi və təsərrüfat əlaqələrinin qiymətləndirilməsi məsələlərinin öyrənilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat meodları: Tədqiqat işinin tədqiqi prosesində statistik təhlil, qruplaşdırma və müqayisə, məntiqi və elmi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, sintez, induksiya və digər metodlarından istifadə ediləcəkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin tərtibi zamanı qida sənayesinin inkişafına dair ədəbiyyat mənbələri, hesabatlar və statistik məlumatlar, mövzuya aid yerli və xarici ədəbiyyat, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və digər qurumların statistik məlumatlarından və internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın həyata keçirilməsinə çətinlik yaradan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, mövzu yeni olduğu üçün yetərli informasiya bazasının olmamağı və COVID-19 pandemiyasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayesinin inkişafı, təsərrüfat əlaqələrinin qiymətləndirilməsinin inkişafının vahid sisteminin formalaşdırılması üçün vasitələrin işlənilib hazırlanmasından və kompleks hədəflərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Bu tədqiqatın nəticələri, o cümlədən nəticələr və tövsiyələr işğaldan azad olunmuş rayonlarda qida sənayesinin yerləşdirilməsi, inkişafı, xammal bazasının inkişaf istiqamətlərinin strategiyasının işlənilib hazırlanmasında tətbiqinə, onların keyfiyyətinin və balansının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Açar sözlər: II Qarabağ müharibəsi, işğaldan azad olunmuş ərazilər, qida sənayesi, kənd təsərrüfatı, təsərrüfat əlaqələri.

ASSESSMENT OF ECONOMIC RELATIONS IN THE FOOD INDUSTRY IN THE LIBERATED AREAS AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT ON THE BASIS OF LOCAL RAW MATERIALS

SUMMARY

The actuality of the subject: The mechanism of process-based management of food industry enterprises in the liberated territories provides for the development of new methods to assess the compliance of their current activities with strategic development goals and the harmonization of existing methods to form a long-term competitive policy. The above actualizes the direction of this dissertation research.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the study is to study the issues of modernization of food production in the liberated territories, strengthening their production and raw material base, assessment of food industry and economic relations.

Used research methods: The assessment of economic relations in the food industry in the liberated areas and the development of local raw materials is one of the current topics. For this reason, statistical analysis, grouping and comparison, logical and scientific generalization, systematic approach, synthesis, induction and other methods will be used in the research process.

The information base of the research: The research consists of sources of literature, reports and statistics on the development of the food industry, local and foreign literature on the subject, statistical data and Internet resources of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan and other agencies.

Restrictions of research: Theoretical and methodological shortcomings that make it difficult to conduct the research, lack of sufficient information base because the topic is new, and the COVID-19 pandemic.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the dissertation research is the development of tools for the development of the food industry in the liberated territories, the formation of a unified system of assessment of economic relations and the implementation of complex goals.

Scientific-practical significance of results: The results of this study, including the results and recommendations, are aimed at the location and development of the food industry in the liberated areas, the application of raw materials in the development of development strategies, improving their quality and balance.

Keywords: II Karabakh war, liberated territories, food industry, agriculture, economic relations.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
DQMV	Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti
İAEƏ	İşğaldan azad edilmiş ərazilər

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. QIDA SƏNAYESİNİN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	12
1.1. Qida məhsulları istehsalının ərazicə yerləşməsi xüsusiyyətləri.....	12
1.2. Regionda qida sənayesinin yerləşməsinə kənd təsərrüfatının inkişafının təsiri ...	19
1.3. Poskonflikt dövrə ərazinin məskunlaşması ilə qida sənayesinin inkişafı arasında əlaqə	24
II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ QIDA SƏNAYESİNİN BƏRPASI İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	32
2.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayenin potensial xammal bazasının qiymətləndirilməsi.....	32
2.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə işğaldan əvvəlki dövrdə qida sənayenin inkişafının qiymətləndirilməsi	36
2.3. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayenin inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması imkanları	43
III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ QIDA SƏNAYESİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	52
3.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayesinin inkişaf istiqamətləri.....	52
3.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayesinin xammal bazasının genişləndirilməsi perspektivləri	60
3.3. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayesinin inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi yolları	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	70
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	69
Cədvəllərin siyahısı	72
Qrafiklərin siyahısı	73
Şəkillərin siyahısı	73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bu gün Azərbaycan xalqı öz tarixinin ən şərəfli dövrünü yaşayır. Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu öz hərbi qabiliyyətini, gücünü dünyaya nümayiş etdirmişdir. Əsgər və zabitlərimizin qanı və canı bahasına Ermənistan və onların havadarları tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarımız azad edilmişdir.

Sənaye iqtisadiyyatın ən böyük sektorudur, hasil edən və emal edən sənaye altında qruplaşdırılır. Sənaye kənd təsərrüfatının, xüsusən də qida sənayesi ilə əlaqələndirilmiş inkişafına əsaslanır. Hazırkı mərhələdə uyğun iqtisadi və maliyyə üzrə böhranların təsirlərini göz önündə tutaraq, milli təhlükəsizliyi təmin etməkdə özünü ərzaq ilə təmin etmək problemlərinin praktiki həll olunması məsələsi fundamental məsələlərə çevrilmişdir. Aqrar-sənaye kompleksinin və yerli yeyinti sənayesinin inkişafı üçün müasir şərait istehsalın təşkili üçün yeni nəzəri yanaşmaların və prinsiplərin işlənilib hazırlanmasını zəruri edir ki, bu da ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemlərini daha uğurla həll etməyə imkan verməlidir.

Azərbaycan Respublikasının 44 gün davam etmiş müharibə dövründə tarixi qələbə qazanması torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi, ölkə iqtisadiyyatı və inkişaf üçün yeni imkanlara yol açmışdır. İşğal olunmuş torpaqların azad edilməsi Azərbaycanın iqtisadi həyatın artımına və şaxələndirilməsinə töhvə verəcək. Uzun müddət işğalda olan bu ərazilər tarixi-mədəni dəyərə, gözəl təbiətə, böyük iqtisadi potensiala, zəngin yeraltı və təbii sərvətlərə, turizm sektorunun inkişaf etməsi üçün böyük potensiala malikdir. İşğaldan əvvəl Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulunun 35-40 %-i bu rayonlarda istehsal olunurdu. Bu dövrdə ümumi rayon məhsulunun 24 faizi, kartofun 46 faizi, üzümün 41 faizi, süd məhsullarının 34 faizi, ətin 18 faizi bu rayonların payına düşüb. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü təmin etməsi iqtisadi inkişafı yanaşı, ölkədə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməkdə əsas rola malikdir.

Qida sənayesi müəssisələrinin inkişafı üçün rəşional strategiyanın formalaşdırılmasına töhfə verən effektiv metod və vasitələrin axtarışı ilə baęlı tədqiqatların vaxtında və aktuallığı idarəetmə nəzəriyyəsi vasitələrinin praktiki tətbiqi ehtiyacı və proses yönümlü yanaşma ilə müəyyən edilir. Bunlar müəssisənin istehsalat iş proseslərinin sona qədər idarə edilməsi mexanizmini həyata keçirməyə imkan verəcəkdir. Bu vəsaitdən istifadə qida sənayesi müəssisələrinin daim dəyişən ekoloji amillərə uyğunlaşmasına imkan verəcək və sənayenin davamlı inkişafı mexanizminin formalaşmasını təmin edəcək. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayesi müəssisələrinin inkişaf proseslərinin proses yönümlü yanaşma əsasında idarə edilməsi mexanizmi, uzunmüddətli rəqabət siyasətinin formalaşdırılması üçün onların cari fəaliyyətinin strateji inkişaf məqsədlərinə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi üçün yeni metodların işlənib hazırlanmasını və mövcud metodların uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Yuxarıda göstərilənlər dissertasiya tədqiqatını aktuallaşdırır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Bir çox yerli və xarici tədqiqatçıların işi qida sənayesi və təsərrüfat əlaqələrinin qiymətləndirilməsinin, xammal bazasının öyrənilməsi probleminə həsr edilmişdir. Bir sıra tədqiqatçılar ümumilikdə qida sənayesinin inkişaf istiqamətlərinə diqqət yetirmişlər, onlara Mehdiyev Ə.M., Məmmədov P.H., Muradov V.A., Müzəffərli N., İsmayılov E., İbrahimova İ., Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ., Güllalıyev M. və başqalarını misal göstərmək olar.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida istehsalının müasirləşdirilməsi, onların istehsal və xammal bazasının gücləndirilməsi, qida sənayesi və təsərrüfat əlaqələrinin qiymətləndirilməsi məsələlərinin öyrənilməsidir. Tədqiqatın müəyyən edilmiş məqsədinə uyğun olaraq dissertasiyada aşağıdakı əsas vəzifələri həll etmək qarşıya qoyulmuşdur:

- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayesinin yerləşməsinə kənd təsərrüfatının inkişafının təsiri istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayenin potensial xammal bazasının qiymətləndirilməsinin təhlilini aparmaq;

- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayenin inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması imkanlarını müəyyənləşdirmək;

- Qida sənayesinin xammal bazasının işğaldan azad olunmuş ərazilərdə genişləndirilməsi perspektivlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı işğaldan azad olunmuş rayonlarda qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ən mühüm həlqə kimi çıxış edən qida sənayesidir. Tədqiqatın predmeti yüksək keyfiyyətli və təhlükəsiz qida məhsullarının istehsalını təmin etmək üçün istehsal-iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Tədqiqat metodları: İşğaldan azad olunmuş rayonlarda qida sənayesində təsərrüfat əlaqələrinin qiymətləndirilməsi və yerli xammal əsasında inkişaf istiqamətləri mövzusu hal-hazırda aktual mövzulardan biridir. Bu səbəblə tədqiqat işinin tədqiqi prosesində statistik təhlil, qruplaşdırma və müqayisə, məntiqi və elmi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, sintez, induksiya və digər metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin tərtibi zamanı qida sənayesinin inkişafına dair ədəbiyyat mənbələri, hesabatlar və statistik məlumatlar, mövzuya aid yerli və xarici ədəbiyyat, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və digər qurumların statistik məlumatlarından və internet resursları təşkil edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın həyata keçirilməsinə çətinlik yaradan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, mövzu yeni olduğu üçün yetərli informasiya bazasının olmamağı və COVID-19 pandemiyasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayesinin inkişafı, təsərrüfat əlaqələrinin qiymətləndirilməsinin inkişafının vahid sisteminin formalaşdırılması üçün vasitələrin işlənilməsi və hazırlanmasından və kompleks hədəflərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Bu tədqiqatın nəticələri, o cümlədən nəticələr və tövsiyələr işğaldan azad olunmuş rayonlarda qida sənayesinin yerləşdirilməsi, inkişafı, xammal bazasının inkişaf istiqamətlərinin strategiyasının işlənilib hazırlanmasında tətbiqinə, onların keyfiyyətinin və balansının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

I FƏSİL. QIDA SƏNAYESİNİN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Qida məhsulları istehsalının ərazicə yerləşməsi xüsusiyyətləri

Şübhəsiz ki, Azərbaycanın xarici siyasəti baxımından 2020-ci ilin ən mühüm inkişafı 44 günlük davam etmiş işğal altındakı Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi əməliyyatıdır. 2020-ci ildə 27 sentyabr 10 noyabr tarixləri arasında olmuş 2-ci Qarabağ müharibəsi 30 ilə yaxındır diplomatiya ilə həll olunmayan problemin nəticəsidir və Azərbaycan ordusunun müstəsna uğurları ilə nəticələnmişdir. 10 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında imzalanmış saziş Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə köklü şəkildə dəyişiklik gətirdi (Hülya K. 2020: s.51).

Hər iki tərəfin minlərlə itki verdiyi və təxminən bir ay yarım davam edən Dağlıq Qarabağa nəzarət mübahisəsi zəminində yaranan müharibə 10 noyabr 2020-ci il tarixində elan edilən razılaşma ilə sona çatdı. Azərbaycanın strateji əhəmiyyətli Şuşa şəhərini tutması nəticəsində İrəvan administrasiyası məğlubiyyətlə barışmalı və Qarabağdan tamamilə geri çəkilməli oldu. Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan razılaşmanın xalqı üçün ağırlı olduğunu, lakin müharibənin gedişi nəticəsində ordunun təkidi ilə bu qərarı qəbul etdiyini bəyan etmişdir. Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Rusiya prezidenti Vladimir Putin, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan arasında imzalanan sazişlə Cənubi Qafqazda 28 ildir davam edən status-kvo pozuldu və yeni proses başlandı (Çalışkan B. 2020).

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi, humanitar, təşkilati və digər təxirəsalınmaz məsələlərin səmərəli həlli ilə bağlı hazırlanmış Strateji Fəaliyyət Planının icrasını təmin etmək, Koordinasiya Qərargahının 2008-ci il № 175 nömrəli Sərəncamı ilə yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr 2020-ci il tarixli 2303 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və davamlı inkişafı üzrə 2021–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı” (bundan sonra – Dövlət Proqramı) hazırlanıb. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və inkişafı Konsepsiyası” əsasında

Dövlət Proqramı hazırlanarkən qabaqcıl beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş, bu sahədə strateji inkişaf meyilləri, işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi potensialı və dünya iqtisadiyyatının müasir çağırışları öz təşkilini tapmışdır (Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpa və dayanıqlı inkişafı Dövlət proqramı,2021).

Dövlət Proqramının əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- regionda iqtisadi, sosial və ekoloji elementlərin ahəngdar inkişafını sürətləndirəcək ərazilərin davamlı və tarazlı inkişafını təmin etmək;
- davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması;
- iqtisadi cəhətdən layiqli həyat şəraitinin yaradılması ilə münafişədən sonrakı reabilitasiyanın mühüm hissəsi olan əhalinin repatriasiyası;
- dövlət xərclərinin azaldılması üçün bərpa prosesinə özəl sektor investisiyalarının cəlb edilməsi, habelə dövlət-özəl tərəfdaşlığından geniş istifadə;
- meliorasiya prosesi yerli istehsala tələbat yaradır və iqtisadi artımı stimullaşdırır;
- təhlükəsizlik məsələləri, infrastruktur və iqtisadi potensial nəzərə alınmaqla azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması və bərpası;
- Sosial rifahın yüksək standartlarına nail olmaq;
- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə;
- ətraf mühitin etibarlı mühafizəsinə əsaslanan ekoloji təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması üçün əlverişli mühit yaratmaq.
- Bu məqsədə nail olmaq üçün Dövlət Proqramı aşağıdakı vəzifələri nəzərdə tutur: Mühəribədən sonrakı dövrdə əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- ərazilərin minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan təmizlənməsi;
- dağılmış infrastrukturun və yaşayış yerlərinin bərpası üçün tədbirlərin görülməsi;
- dövlət orqanlarının fəaliyyətinin təmin edilməsi;

- işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkəyə və regional iqtisadiyyata reinteqrasiyası baxımından region daxilində və daxilində müasir yol-nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması və inkişafı;

- Məcburi köçkünlərin qayıtması zamanı urbanizasiya səviyyəsinin faktiki vəziyyətə uyğunlaşdırılması;

- “Yaşıl enerji zonası” və “ağıllı şəhər” konsepsiyası əsasında yeni müasir şəhərlərin (hündürmərtəbəli binalar və şəhər ekosistemini təşkil edən digər elementlər daxil olmaqla) tikintisi;

- yaşayış evləri üçün kommunal xətlərin çəkilməsi üçün tədbirlərin görülməsi;

- Əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təminatının yaxşılaşdırılması və s(Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı Dövlət proqramı , Bakı-2021).

Dünyanın demək olar ki, bütün yerlərində müəssisələr istehsal əməliyyatlarında ən yaxşı məhsulu istehsal etməyin yollarını axtarırlar. Çünki davamlı rəqabətin əsas şərti yüksək keyfiyyətli məhsul və xidmətlərin istehsalıdır. Eyni zamanda, keyfiyyət anlayışı satınalmaların əsasını təşkil edən amil kimi qəbul edilir. Müştəri üçün keyfiyyət məhsulun təhlükəsizliyini, məhsulun səmərəliliyini və istifadəsini, məhsulun sabitliyini və ümumi məmnuniyyətini təmin edən amildir (İbrahimova İ. 2018: s.53).

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsi, istehlak mallarına (ərzaq) tələbatın ödənilməsi, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Ötən əsrin ortaları ümummilli lider Heydər Əliyev vasitəsilə ölkəmizdə torpaq islahatı aparılıb, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara dəstək mexanizmləri yaradılıb, beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrə start verilib. Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı 2001-ci ildə prezidentin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş və onun icrası kənd təsərrüfatının və ərzaq məhsulları üzrə istehsal xeyli artırmışdır(Mehdiyev Ə.M. 2020: s.20).

Sonrakı illərdə “2008-2015-ci illərdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” uğurla həyata keçirilib. Bu nailiyyətlərə baxmayaraq, Prezidentin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Sərəncamla 2025-ci ilədək ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməkdə institusional potensialın gücləndirilməsini nəzərdə tutan “Ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Plan” təsdiq edilmişdir (Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

Strateji Plana əsasən, Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi sistemi beynəlxalq tələblərdən və qabaqcıl təcrübələrdən fərqlənir və ərzaq təhlükəsizliyini tam təmin etmir. Ərzaq təhlükəsizliyi sistemi Avropa İttifaqının və müvafiq beynəlxalq təşkilatların tələblərinə uyğunlaşdırılmalı, eləcə də məhsulların təhlükəsizliyi və keyfiyyəti yüksəldilməlidir. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” da ölkəni əsas ərzağa aid məhsullarla özünütəminatməni yüksəltmək və bu məqsədlə sahibkarlığın inkişafının gücləndirilməsinə yönəlib (Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 2019).

Bu vəzifə və məqsədlərin icra edilməsi ölkəmizdə fəaliyyətdə olan qida sənayesi müəssisələrinin üzərinə qoyulub. İAEƏ-in iqtisadiyyatını dirçəltmək üçün elmi əsaslandırılmış proqram hazırlamaq üçün ilk növbədə prioritet istiqamətləri müəyyən etmək lazımdır. Bu sahələrin gələcəkdə region iqtisadiyyatı üçün müqayisəli rəqabət üstünlüyü təmin edəcəyi gözlənilir. Bunu edərkən bir neçə ilkin şərtləri nəzərə almaq lazımdır:

- Regionun rəqabət üstünlüyü sahələri bütövlükdə ölkənin potensial müqayisəli üstünlükləri nəzərə alınmaqla seçilməlidir. Region iqtisadiyyatı ilə müqayisəli üstünlüyə malik olan müəssisələrin siyahısına rəqabətqabiliyyətli məhsullar (o cümlədən xidmətlər də daxil olmaqla) istehsal etməyən, son istehlaka hazır olmayan, lakin ölkənin qlobal və dövlətlərarası tələblərinin həyata keçirilməsində rol oynayan müəssisələr də daxil edilməlidir;

- Regiona rəqabət üstünlüyü verən müəssisələrin fəaliyyəti əsasən yerli resursların potensialına əsaslanmalıdır. Bu müəssisələr yerli əhalinin məşğulluq

səviyyəsinin artırılmasına yönəldilməli, repatriantlara “bahalı iş” (daha yüksək əmək haqqı) təklif edilməlidir.

Hansı müəssisələrin yenidən qurulacağını və ya tikiləcəyini müəyyən etmək üçün onların prioritetliyini və həqiqətən vacib olub-olmadığını əsaslandırmaq lazımdır. Ona görə də əsas meyar kimi müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyi konsepsiyasından istifadə etmək məqsədəuyğundur:

- beynəlxalq bazarda, o cümlədən Azərbaycanla qonşu olan ölkələrin bazarlarında rəqabət apara bilən müəssisələr qeyd-şərtsiz prioritetlərə malikdirlər;

- məhsulları ölkə bazarında rəqabət apara bilən müəssisələr yüksək prioritetə malikdirlər;

- məhsulları yerli və regional bazarlarda rəqabət apara bilən müəssisələr orta prioritetlərə malikdir.

2008-ci ildə dünya qlobal ərzaq böhranı təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı və nəticədə kənd təsərrüfatının sahə strukturunda (kənd təsərrüfatının əsas sahələrinin nisbətində) müəyyən dəyişikliklərin edilməsi zərurəti bir daha aydın oldu. Azərbaycan hər il 1 milyon dollar xərcləyir və bir tondan çox taxıl idxal edir. Qazaxıstan 2008-ci ildə yeni məhsul yığılana qədər taxıl ixracını dayandıracağını elan edəndə Azərbaycan ilk dəfə taxıl idxalında ciddi çətinliklərlə üzləşdi və böhranın qarşısını ancaq hökumətin fəal müdaxiləsi ilə almaq mümkün oldu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, taxılın qlobal qiymətləri son illərdə davamlı olaraq artıb və bu tendensiya nəinki yaxın gələcəkdə yox olacaq, əksinə, fiziki taxıl uyğunsuzluğu səbəbindən tələb təklifi xroniki olaraq üstələdiyi üçün daha da güclənəcək. Azərbaycan daxili tələbatını (daxili bazar tələbatını) daxili istehsal hesabına tam ödəyə bilməsə də, taxıl istehsalının artması, əslində, idxalın əvəzlənməsi deməkdir və buna görə də taxılçılıq ölkənin iqtisadi inkişafında prioritet hesab oluna bilər.

Bunlara əsaslanaraq, ilk növbədə İAEƏ-də kənd təsərrüfatı üzrə prioritet sahələr müəyyən olunaraq nəzərə alınmalıdır ki, bu 7 rayondan ən azı üçündə dənli bitkilərin yetişdirilməsi üçün şərait - Füzuli, Ağdam və Cəbrayıl kifayət qədər təbii-iqlim şəraitinə malikdir. Bu rayonlar taxıl istehsalı sahəsində çoxəsrlik dərin

ənənələrə, eləcə də son onilliklərdə toplanmış istehsal və emal sahəsində müasir təcrübəyə malikdir. Bütün bunlar taxılçılığın münafiqədən sonrakı regionlarda iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üçün ən mühüm sektoral prioritetlərdən birinə çevirməyə əsas verir. Əsas vəzifələrdən biri də kənd təsərrüfatı torpaqlarının tezliklə dövrüyyəyə qaytarılması və səpin vaxtının minimuma endirilməsi olacaqdır (Müzəffərli N., İsmayılov E. 2010: s.203).

Ölkəmizin İAEƏ-nin milli iqtisadiyyata inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, davamlı inkişafı, həmçinin uyğun layiqli həyat tərzinin təmin edilməsi istiqamətlərində böyükölçülü tikinti-təmir işləri aparılır. İAEƏ-də quruculuq və abadlıq işlərini uğurla reallaşdırmaq, həmçinin rəqabətədavamlı və dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşdırılması, bununla bağlı dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının inkişafı, zəruri stimullardan istifadə olunması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bunun nəticəsidir ki, müasir və səmərəli istehsal, ticarət və əmək infrastrukturu yaradılır, innovativ texnologiyalardan istifadəyə sərmayələr yatırılır, rayon iqtisadiyyatının inkişafı üçün biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına əlverişli şərait yaradılır. Ölkə prezidenti İlham Əliyev Ağdama səfəri çərçivəsində Ağdam sənaye parkı üzrə təməlqoyma mərasimində iştirak etmişdir. Sənaye parkı qida emalı, kiçik xidmət sənayesi, iri sənaye müəssisələrinin, sosial-texniki zonaların, yük avtomobilləri parkı və tikinti materiallarının satışı bazasına bölünəcək. Tikinti materialları, kənd təsərrüfatı məhsulları, tərəvəz və meyvə konservləri, ət və süd məhsulları, şərab, qida, gübrə istehsalı, habelə ofis otaqları və soyuducuların istehsalı müəssisələrinin yaradılması nəzərdə tutulur. İlk müraciətlərə əsasən, Ağdam sənaye mərkəzində ümumilikdə 33 kiçik xidmət və istehsal müəssisələri, iri qida və sənaye müəssisələri fəaliyyətdə olacaq. Bu sahələrə 110 mln. manata yaxın investisiya yatırılacaq və 330 iş yeri açılacaqdır. Aran Qarabağında ən böyük rayon sayılan Ağdamda böyük iqtisad potensial mövcud olsa da, 27 illik düşmən işğalında olması zamanı bütün infrastrukturlar məhv edilmişdir. İşğalın nəticəsi olaraq 90 kənd, o cümlədən Ağdam rayon mərkəzi, 38 kolxoz, 12 sənaye mərkəzi, 74 məktəb, 271 mədəniyyət evi, 67 idarə və 99 klub düşmənin əlinə keçib. Ağdamda ümumilikdə 17 min ha sahə üzrə əkinlər aparılıb. Ağdamda torpaqların 92 %-i əkin

sahələrində ki, bu da rayonda ümumi aqrar potensialını ortaya qoyur. DSK-nin məlumatına əsasən, 2019-cu il üzrə Ağdamda 172 mln. 934 min manat istehsal artmışdır.

Ağdam rayonunda sənaye parkını yaratmaq investisiyaların cəlb edilməsi cəhətdən əsasəhəmiyyətə malikdir. Bu, xüsusilə, həmin ərazilərdə potensialdan sənaye müəssisələrində istehsaldan ötrü istifadə imkanlarını artırmaqdır. Bundan əlavə, ərazidə hazırki resursları istifadə etmək istehsalda prosesi daha da mükəmməlləşdirəcək. Bu cəhətdən sənaye parkını yaratmaq Ağdama və ona bitişik ərazilərə investisiya cəlb edəcək. Nəzərə alınan layihələrdən görünür ki, Ağdam rayonu qısa müddətdə Azərbaycanın iqtisadiyyatında xüsusi rol oynayacaq və Ağdam artıq bərpa və tikintinin yeni mərhələsindədir (Bayramov V. 2020).

Sənaye parkı qida emalı, kiçik və xidmət sənayesi, iri sənaye müəssisələri, sosial-texniki zonalar, yük maşınları parkı və tikinti materiallarının satışı bazasına bölünəcək. (<http://idp.gov.az/az/news/1199>).

İAEƏ-in müqayisəli üstünlükləri nəzərə alınmaqla 4 rayon mərkəzini yaratmaq nəzərdə tutulmuşdur. Ağdam rayonunda sənaye mərkəzi, Cəbrayıl rayonunda ticarət və logistika mərkəzi, Şuşa şəhərində turizm və mədəniyyət mərkəzi, Kəlbəcər rayonunda istehsal və turizm mərkəzləri yaradılacaqdır. Ağdam rayonunun strateji coğrafi mövqeyi, digər bölgələr ilə əlaqəsi, insan resursları və infrastruktur sahələrinə çıxış imkanları regionun gələcək illərdə Qarabağ bölgəsinin sənaye üzrə mərkəzə çevrilmə potensialını genişləndirir.

1.2. Regionda qida sənayesinin yerləşməsinə kənd təsərrüfatının inkişafının təsiri

Qida sənayesi əhalinin düzgün və balanslaşdırılmış qida rasionunun formalaşdırılması üçün kifayət qədər çeşiddə və həcmdə ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi probleminin həllində aparıcı rol oynayan dövlətin qida kompleksinin ən mühüm həlqəsidir. Bitki və heyvan mənşəli xammaldan istifadə etməklə qida sənayesi digər sənaye sahələrinə nisbətən daha çox kənd təsərrüfatı ilə bağlıdır. Deməli, onun müəssisələrinin yerləşdiyi yerin orijinallığı, bəzi hallarda onların xüsusi iş xarakteri (istehsalın mövsümliliyi və s.), həmçinin xüsusi asılılıq və öz növbəsində müəssisənin digər sahələrinin inkişafına təsiri və s.dən aslıdır.

Sektor xüsusiyyətlərinin nəticəsi olaraq, həm qida sənayesinin, həm də bütövlükdə qida kompleksinin dövlət tənzimlənməsi sistemi təməl kimi çıxış etməli və vahid milli strategiya çərçivəsində məqsəd və məhdudiyyətlər sistemini formalaşdırmalıdır. Ölkənin sosial-iqtisadi məkanının bütövlüyü olmadığı halda, tənzimləmə yalnız çərçivə xarakteri daşmalı və qida sənayesinin inkişafının idarə edilməsi üzrə birbaşa tədbirlər regional səviyyədə həyata keçirilməlidir. Bunun üçün hər bir region özünün spesifik xüsusiyyətlərini, iqtisadi yönümünü və məkan inteqrasiyasının obyektiv ilkin şərtlərini nəzərə almaqla yeyinti sənayesinin inkişafını tənzimləyən öz dövlət orqanlarını və normativ hüquqi aktlar sistemini formalaşdırır (Третьяков М.М., Гнатовская Ю.С. 2009: s.71).

Qida sənayesinin kompleks inkişafına yönəlmiş regional siyasət sənayenin kənd təsərrüfatının arasında dövlət tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Regional inkişaf üzrə siyasət dövlətdə sosial və iqtisadi inkişafın siyasətində əsas tərkib hissə olduğu üçün onu həyata keçirmək mexanizmi ümumilikdə ölkədə sosial-iqtisadi inkişafı siyasəti mexanizmi üzrə tərkib hissə sayılır (Böyük İqtisadi Ensiklopediya. 2012: s.291).

Sosial-iqtisadi inkişaf üzrə siyasətdə əsas tərkib hissə olan regional iqtisadi siyasətdə çeviklik iqtisadiyyatda mühüm sahələrin əlaqələndirilməsində mühüm rol oynayır. Prioritetli sahələri düzgün seçmək və inkişaf sahələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi regional siyasətin uğuru üçün ən mühüm məsələlərdən biridir.

Qarabağ İqtisadi Rayonu. İqtisadi zonaya Ağdam, Tərtər, Xocalı, Xocavənd, Füzuli, Cəbrayıl, Şuşa inzibati rayonları daxildir. Respublika tabeli Xankəndi və Şuşa şəhərləri də burada yerləşir. Qarabağda kənd təsərrüfatının əsas sahələri üzümçülük, taxılçılıq, tütünçülük, quşçuluq və heyvandarlıqdır. Ərazi üzrə meyvə, kartof, bostan və tərəvəz bitkiləri də yetişdirilir. Şərabçılıq, konserv istehsalının, başqa kənd təsərrüfatına aid məhsulların emal edilməsi yeyinti sənayesində əsas istiqamətlərdir. Kəlbəcər-Laçın respublikada heyvandarlıq rayonlarından biri idi. Burada kənd təsərrüfatının ən mühüm sahələri tütünçülükdür, üzümçülükdür, meyvəçilikdir, taxılçılıqdır. Sənaye müəssisələri bu xammalın emalına əsaslanır. İqtisadi rayonda xalçalar toxunur, ət və süd məhsulları istehsalatı aparılırdı. (Məmmədov P.H., Muradov V.A. 2018: s.9).

Azərbaycan dövlətinin işğaldan azad etdiyi ərazilərə “Böyük Qayıdış”ın təmin edilməsi üçün kompleks tədbirlər planları hazırlanmaqla yanaşı, bu istiqamətdə çox mühüm əməli tədbirlər həyata keçirilib. Beləliklə İAEƏ-də iqtisadi-sosial, humanitar, təşkilati və başqa məsələləri həll etmək, o cümlədən bu sahə üzrə fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsindən ötrü dövlət orqanlarının rəhbərlərindən ibarət Əlaqələndirmə Qərargahı yaradılıb. Bundan əlavə, İAEƏ-də müasir və uyğun həyat tərzini təmin etmək, bütün sahələrdə quruculuq və abadlıq işlərini aparmaq, o cümlədən əhalinin təhlükəsiz yaşayışını, məhsuldar əməyini və davamlı inkişafı təmin etməkdən ötrü müvafiq qurumlar yaradılıb (Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 04 yanvar tarixli Fərmanı).

“Bizim indi böyük planlarımız var”, - deyə ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il üzrə yekunlara həsr olunan videokonfransda bildirib. Müharibə cəmi iki ay davam etdi, amma görün nə qədər iş görülüb. Artıq bərpa işlərinə başlanılıb və bu, bizim dediklərimizlə gördüyümüz iş arasında heç bir fərq olmadığını göstərir. Bir sözlə, işğaldan azad edilmiş torpaqlara inzibati nəzarətin bərpa edilməsi, nəqliyyat-energetika və kommunikasiya infrastrukturunu bərpa etmək istiqamətləridə uyğun işlər görülür. Bütün bu tədbirlər tam həcmdə həyata keçiriləcək. Prezident həmçinin hökumətə İAEƏ-də kənd təsərrüfatını bərpa

etdirmək və inkişafə əlaqədar tapşırıqlar vermişdir. Hökumət, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və İqtisadiyyat Nazirliyi azad edilən torpaqlarda kənd təsərrüfatı üzrə sistemli inkişafa üstünlük verməlidir.

(https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_sedrliyi_ile_2020_ci_ilin_yekunlarina_hesr_olunmus_videoformatda_musavire_kechirilib_YENILANIB_VIDEO-1682565).

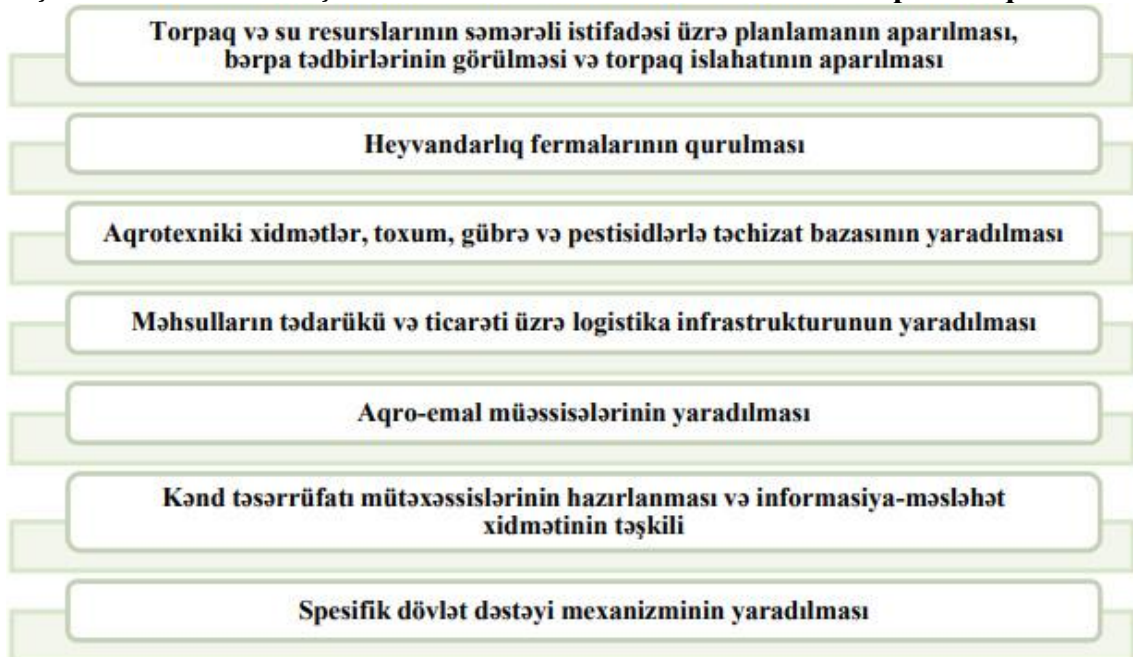
Teodosieviçin “Silahlı münaqişə və ərzaq təhlükəsizliyi” sərlovhəli məqaləsində bildirilir ki, münaqişələr zamanı kəndə aid infrastrukturun dağıdılması, heyvanların tələf olması, meşə sahələrinin süni olaraq məhv edilməsi, mina və digər partlayıcı maddələrdən geniş istifadə olunması və əhalinin köçməsi uzunmüddətli ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinə səbəb olur. Bu problemləri aradan qaldırmaqdan ötrü İAEƏ-də kənd təsərrüfatı işlərinin bərpası, o cümlədən kənd infrastrukturu, xüsusən də yolları və suvarma sistemlərini bərpalaşdırmaq, ərazinin minalardan təmizlənməsi tələb olunur. Silahlı münaqişələrin ərzaq təhlükəsizliyinə təsirinin öyrənilməsinə görə, münaqişələr çox vaxt kənd təsərrüfatı istehsalının kəskin azalmasına, aclığa və yeni qida mənbələri axtarışında genişmiqyaslı miqrasiyaya səbəb olur. İraq, Suriya, Livan və s. ölkələrdə vəziyyət belədir, bütün bunlar Yaxın Şərqdəki son silahlı münaqişələrdən sonra ortaya çıxmışdır. Bu ölkələrdən digər ölkələrə, eləcə də Qərbi və Şərqi Avropa ölkələrinə mühacir axını bunu sübut edir. Münaqişələr həmçinin kənd təsərrüfatına ciddi ziyan vurur, ev təsərrüfatlarının gəlirlərində azalmaya gətirib çıxarır, torpaq sahələrinin degradasiyasına, bitkilərdə genetik ehtiyatların itirilməsinə, peşəkar kənd təsərrüfatı işçilərinin həyatını itirməsinə və ya miqrasiyasına səbəb olur (Məmmədov P.H., Muradov V.A. 2018: s.11).

Azərbaycan Respublikasının İAEƏ-də kənd təsərrüfatını bərpa etməklə inkişafistiqamətlərinin müəyyən edilməsi müasir dünya təcrübəsilə yanaşı, bir sıra konkret məqamların nəzərdə tutulmasının tələbini artırır. Birincisi, Ermənistan Respublikasının torpaqlarımızın işğalı nəticəsində baş vermiş təcavüzkar müharibə beynəlxalq hüquqda prinsip və normalara demək olar ki, uyğun gəlməyən terror aktı idi. Beləliklə, işğal olunmuş torpaqlarda yaşayan bütün insanlar sona qədər bu torpaqlardan didərgin salınıb. Eyni zamanda, işğal olunmuş ərazilərdə ümumi

mülki infrastrukturaların, həmçinin kənd təsərrüfatına aid infrastruktur hərbi əməliyyatlar nəticəsi deyil, məqsədyönlü olaraq dağıdılmışdır. İşğal edilən dövrdən sonra bu ərazilər üzrə kənd təsərrüfatına məxsus istismar edilmişdir. Digər tərəfdən, 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasında uğurla aparılan və əkin sahələrinin kənd əhalisinin xüsusi mülkiyyətinə pulsuz verilməsi ilə nəticələnən torpaq islahatı işğal olunmuş torpaqları əhatə etmir. Yəni İAEƏ-də torpaq islahatı və aqrar sahədə iqtisadi fəaliyyətin tamamilə özəl sektorun fəaliyyətinə əsaslanmasıdır. Beləliklə, İAEƏ-də kənd təsərrüfatının bərpaı üzrə dünya təcrübəsini və istənilən regionda kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə ümumi ehtiyaclarınəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının İAEƏ-də kənd təsərrüfatının bərpaı məsələlərini aşağıda göstərilən şəkildəki kimi qruplaşdırmaq olar (Şəkil 1).

Torpaq balansına görə, İAEƏ-də kənd təsərrüfatını bərpa etdikdən sonra 200 min ha-dan çox torpaq sahəsi əkinçilik üçün istifadə ediləcək ki, bunun da 9 min hektara yaxını kənd təsərrüfatı təyinatlı olacaq. Lakin bu ərazilər üzrə kənd təsərrüfatında yararlı torpaqları inventarlaşdırmaq, kartoqrafiya və elektron məlumat bazası yoxdur, dövlət, bələdiyyə və xüsusi torpaq mülkiyyəti fərqi yoxdur.

Şəkil 1:Azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpaı istiqamətləri

Mənbə:Fikrətzadə F.F.,Hacıyeva S.İ.2020: s.27.

Bu, potensial əkin sahələrinin, otlaq və biçənək sahələrinin ölçüləri haqqında dəqiq məlumat verəcək və bu, regionda kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli planlaşdırılması və dəqiq qiymətləndirilməsi, habelə torpaq islahatı üçün mühüm məlumat bazası rolunu oynayacaq. İAEƏ-də kənd təsərrüfatında inkişaf prioritetlərinin müəyyən edilməsində torpaqların kəmiyyət ölçülməsi ilə yanaşı, aqrokimyəvi tədqiqatlara əsasən keyfiyyətin göstəriciləri haqqında məlumatların əldə edilməsi mühüm məsələdir (Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.28).

İAEƏ-də kənd təsərrüfatında inkişafın perspektivləri baxımından aparılan təhlil və qiymətləndirmələrin nəticələrinə görə bu torpaqlarda kənd təsərrüfatının bərpası istiqamətləri və kənd təsərrüfatı məhsullarının potensial həcmi müəyyən edilmişdir. Belə ki, Füzuli və Ağdamda işğal olunmamış torpaqları nəzərə alınmaqla 232,8 min hektar sahədə 430 min baş iribuynuzlu və 1,6 milyon baş xırdabuynuzlu mal-qara, o cümlədən birillik və çoxillik bitkilər olan təsərrüfatların becərilməsi nəzərdə tutulur. Rayonun heyvandarlıq sahəsində tarixi potensialı və onun təbii relyef xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, heyvandarlıqda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı gələcəkdə daha da artacaqdır. Yem əsaslı otlaq biçənək sahələrinin olması ilə yanaşı, taxıl və yem bitkiləri üçün becərilən sahələri artırmaqla heyvandarlığın inkişafı üçün böyük potensial var. Ət və süd istehsalının nəzərdə tutulan həcmi xüsusilə idxalı əvəzləmə baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rayonda tarixən mövcud olmuş üzümçülük, tütünçülük, baramaçılıq və arıçılığın bərpası və genişləndirilməsi işləri də həyata keçiriləcək. Bundan əlavə, intensiv meyvəçiliyin inkişafı rayonda yeni tendensiyaya çevriləcək. Hesablamalara görə, rayonda kənd təsərrüfatı istehsalının bərpası nəticəsində ölkədə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun 8 faizdən çox artacağı gözlənilir. Təbii ki, planlı reabilitasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsinə, istehsalın təşkilinə dəstək verən konkret mexanizmlərə ehtiyac var. Odur ki, ölkədə mövcud kənd təsərrüfatı siyasəti bu sahənin inkişaf məqsədlərinə xidmət edirsə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpası üçün müvafiq mexanizmlərin yaradılması zərurətini nəzərə almaq lazımdır.

1.3. Poskonflikt dövrədə ərazinin məskunlaşması ilə qida sənayesinin inkişafı arasında əlaqə

İşğal altında olan torpaqlar böyük və münbit torpaqları tutduğundan bu torpaqların başqa iqtisadi fəaliyyətdə olan sahələrlə bərabər, aqrar sektorun inkişafından ötrü də ən yaxşı perspektivlərə malik olduğu şübhəsizdir. Başqa cəhətdən, nəzərə almaq olar ki, kənd təsərrüfatı bu ərazilərdə yaşayan əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin ənənəvi məşğuliyyətidir. Onu da qeyd edə bilərik ki, İAEƏ-ə əhalinin köçürülməsi və bu torpaqlarda kənd təsərrüfatını inkişaf etdirməkmüxtəlif əsas məsələləri həll etməyi tələb edir. Bu məsələlərdən ən mühümləri aşağıda verilmişdir (Gülalıyev M. 2021):

- ərazinin kənd təsərrüfatında istehsal üçün yararlı olması;
- kənd təsərrüfatının istehsalından ötrü yararlı torpaq sahələrini düzgün istifadə etmək formasını müəyyənləşdirmək;
- torpaq istifadəçilərinə lazımi yardımın göstərilməsi mexanizminin yaradılması;
- torpaq sahələrinin istifadəçiyə verilməsi.

İndiki şəraitdə aqrar sahənin sadaladığımız inkişaf mərhələlərinin hər biri təbiidir ki, dövlətin göstərdiyi dəstəylə reallaşa bilər. Bunun üçün də 30 illik işğalda olan torpaqların bərpası təkcə yaşayışdan ötrü deyil, həmçinin kənd təsərrüfatının istehsalı üzrə texniki hazırlıqlar tələbləşdirir. Torpaq islahatlarının bilavasitə icarəyə götürülmüş torpaqlarda aparılması və müxtəlif təsərrüfatlara paylanması tələsik və qeyri-elmi addım ola bilər. Belə torpaqlardan istifadə Azərbaycanın digər yerlərində aparılan torpaq islahatında 25 illik təcrübəyə əsaslanmalıdır. Bu təcrübə ilk növbədə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunda məhsuldarlıq üzrə səviyyənin bəzi ölkələr ilə müqayisə edilməsinə əsaslanır. Yalnız torpaqdan istifadə nümunəsi elmi cəhətdən təsdiq edildikdən sonra islahatlar aparıla və torpaq istifadəçiləri üçün dövlət dəstəyi mexanizmlərinin yaradılması aparıla bilər.

Kənd təsərrüfatının inkişafının yuxarıda qeyd olunan mərhələlərinin uğuru iki amil - xərclərin minimuma endirilməsi və regionlarda yüksək ixtisaslı kadrların maksimum sayının artırılması istiqamətində optimallaşdırılmalıdır. Hər 2 məhdudlaşdırıcı şərt kənd təsərrüfatı sektorunda məhsuldarlığı artırmaq üçün zəruridir, lakin kifayət deyil. Təsərrüfat fondlarının təşkilati-hüquqi formasının düzgün seçilməsi İAEƏ-də aqrar sahənin islahatı və inkişaf etməsi üçün kifayət qədər və mühüm şərtədir. Azərbaycanda 25 illik torpaq islahatı üzrə təcrübədən görünür ki, kənd təsərrüfatında aparılmış islahatların uğuru, eləcə də kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi və məhsuldarlığı təsərrüfat fondlarının optimallı təşkilati-hüquqi formanın seçilməsindən asılı olur (Gülaliev M. 2021).

İAEƏ-in dirçəlişi və inkişafı, şübhəsiz ki, daha çox insanın geri qayıtması, həmin torpaqlara məskunlaşması ilə əlaqədardır. Amma həmin torpaqlarda kənd təsərrüfatı üzrə inkişafı və həmin torpaqlarda əhalinin zəngin təcrübəsini göz önünə gətirsək, əmin ola bilərik ki, həmin ərazilərin məskunlaşması və gələcək inkişafı kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, aqrar sahənin inkişafı aqrar islahatların xarakterindən, o cümlədən aqrobiznesin təşkilati-hüquqi formasından asılıdır. Azərbaycanın digər bölgələrində də aqrar islahatların uğursuzluğa düçar olduğunu söyləmək olar. Əhali az qala nəslə kəsilmiş və ya heç bir infrastruktur olmayan torpaqlara qayıdır. Bununla belə, bu ərazilərdə yaşayan ailələr öz evlərinə qayıtmağa hazırdırlar. Bu psixoloji təlim daha yüksək səviyyədə reabilitasiya və bərpa üçün yaxşı başlanğıcdır. Ancaq ümumiyyətlə qəbul edilir ki, insanların köçürülməsi prosesi əsas infrastruktur hazır olduqdan sonra başlamalıdır.

İlk baxışdan işğaldan azad edilmiş torpaqlarda və ölkənin digər yerlərində aqrar islahatların aparılması təbii görünür. Lakin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ilkin fəaliyyət üçün lazımi imkanlara malik olan ərazilərdən fərqli olaraq, ayrı-ayrı şəxslərə və ya təsərrüfatlara yüksək xərclə əkin sahələrinin ayrılması elmi cəhətdən düzgün deyil. Təcrübə göstərir ki, bəzi istisnalarla Azərbaycanın əksər kənd təsərrüfatı rayonlarında müasir infrastruktur olsa da, fərdi sahibkarlıq yüksək məhsuldarlıq göstərə bilmir. Bu, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda qeyri-

adi deyil. Köhnə sovet respublikalarına diqqət etsək görərik ki, hamısında aparılan aqrar islahatlar həm məhsuldarlıqda, həmçinin ÜDM qısa müddətdə kəskin şəkildə aşağı düşdü, regionlarda əhalinin demoqrafik vəziyyəti daha da pisləşdi. Bu təcrübədən çıxış edərək işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki kənd təsərrüfatı torpaqlarının həmin ərazidə yaşayan əhali arasında fiziki şəkildə bölüşdürülməsinə yol verilməməlidir (Gülaliev M. 2021).

Lakin həmin ərazilər üzrə torpağa aid islahat, torpaqların özəlləşdirilməsi tələb olunur. Çünki özəlləşdirmədən rayona investisiyaları cəlb etmək mümkün deyil. Başqa cəhətdən, İAEƏ-də kənd təsərrüfatı sektorunun yenidən təşkili baha başa gəlsə də, əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir. Misal üçün:

1. Azad edilmiş ərazilərin kənd təsərrüfatına daxil edilməsi uzunmüddətli planlı və qənaətcil kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün həyata keçirilə bilər. Bunun üçün müasir texnologiyalardan istifadə etməklə suvarma sistemlərinin yenidən qurulması mümkündür. Bu prosesə aidiyyəti dövlət qurumlarının, məsələn, “Meliorasiya və Su Təsərrüfatı” ASC-nin digər idarələrlə birlikdə fəaliyyətdə olması ilə nail olmaq olar;

2. Torpaqlar fərqli kiçik istifadəçilərin arasında bölüşdürülmədiyi və əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına mülkiyyət hüququ olmadığı üçün yeni formalaşmış kənd təsərrüfatı kapitalı ilkin mərhələdə kollektiv şəkildə istifadə oluna bilər. Bu, xərclərə qənaət etməyə səbəb ola bilər. Məsələn, torpağın ayrı-ayrı istifadəçilərə verilməsindənsə, bütövlükdə torpağın hər hansı inzibati kənd və ya qəsəbədə istifadəyə verilməsi ehtimalı daha yüksəkdir;

3. Bölgələrdə qısamüddətli məskunlaşmanın mümkünsüzlüyü ilə əlaqədar ilkin olaraq aqrar sahədə kəskin işçi qüvvəsi çatışmazlığı yaranacaq ki, bu da aqrar sektorun potensialından daha az istifadə etməyə imkan verəcək. Onun üçün də kapital və əməyi sərfəli istifadə etmək vacib məsələlərdəndir. Bu bölgələrdə kənd təsərrüfatı sektorunda çalışan gənclər universitet və ya hərbi qəbul üçün güzəştlərdən yararlanma bilərlər;

4. Əhalinin rayonlara tam şəkildə köçürülməsi mümkün olmadığı üçün və fərqli təsərrüfatların aqrar sahədə istehsalını genişləndirməkdən ötrü kreditdən

istifadə etmək imkanlarının zəif olacağı məlumdur. Deməli, aqrar sahənin inkişafından ötrü kreditə çıxışın təmini dövlət tərəfindən diqqət mərkəzinə alınmalıdır;

5. Ayrı-ayrı təsərrüfatların onlara ayrılmış torpaq sahəsində məhsuldar işləməsi üçün texniki avadanlıqlara böyük ehtiyac yaranacaq. Digər tərəfdən, ev təsərrüfatları belə avadanlıq aldıqda, texniki avadanlıqların marjinal gəlirliliyi yüksək olmayacaqdır. Bu rayonlarda aqrar sahənin lazımi texnika ilə təmin olunmasına dövlətin xüsusi diqqəti olmalıdır ;

6. Gündəlik həyatda istehsal prosesi üzrə digər çatışmazlıqları da var. Bu, məhsulu bazara çıxarmaq və ya bir müddət ərzində saxlanması ilə əlaqədardır. Hər iki mərhələ istənilən orta statistik ev təsərrüfatının maliyyə imkanları səviyyəsi olaraq xərcləri sayılmır. Bu sahə üzrə dövlətin satınalmaları tətbiq oluna bilər;

7. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə əhalinin köçürülməsi və kənd təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar mühüm problemlər uyğun işlə təmin olunmasıdır. Bu rayonlardan olan ailələrin əksəriyyəti son 28 il ərzində şəhər tipli qəsəbə və şəhərlərdə yaşadığı üçün onların bəziləri xidmət, tikinti və nəqliyyat, eləcə də sənaye sahələrində daha çox məşğuldurlar. Belə əmək potensialı regionların aqrar sektorunda dərhal işləyə bilməyəcək. Qısa müddətdə regionda əmək bölgüsünü təmin etmək üçün dövlətin müdaxiləsi tələb olunacaq (Gülaliev M. 2021);

Odur ki, aqrar sahənin yenidən qurulması üçün qeyd olunan problem və üstünlükləri nəzərə alaraq demək olar ki, İAEƏ-də torpaq islahatlarının qısa müddətdə həyata keçirilməsi və istifadəyə verilməsi inkişaf baxımından böyük çətinliklərə gətirib çıxara bilər. Odur ki, Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə əsasən, xüsusi mülkiyyətə verilmiş torpaqların açıq və ya qapalı səhmdar cəmiyyətlərinin mülkiyyətinə verilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu zaman hər bir ailəyə “ümumi torpaq” kimi veriləcək torpağa uyğun olaraq nominal pay verilməlidir. Yeni növ kənd təsərrüfatı kolxozları, məsələn, açıq və ya qapalı səhmdar cəmiyyətləri sovet dövründən qalma “sovxoz” və ya “kolxoz”lardan əsaslı şəkildə fərqlənəcək. Dövlət müəssisələrindən əsas fərq ondadır ki, səhmdar

cəmiyyət dövlətə məxsus deyildir və özəl fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələrdə hər bir səhmdar mülkiyyətçi hesab olunur və kənd təsərrüfatı müəssisəsinin gəlirində paya malikdir. İstədikləri zaman səhmləri sata və ya yeni səhm ala bilirlər. Səhmdar cəmiyyətini idarə etmək ümumi yığıncaqda seçilmiş direktorlar şurası həyata keçirir.

Yeni kənd təsərrüfatı səhmdar cəmiyyətləri “sovxoz” tipli kolxozlardan fərqli olacaq. Digər tərəfdən, kolxozlarda üzvlər sərmayə qoymağa və istehsalı genişləndirməyə həvəs göstərmirdilər. Bununla belə, səhmdar cəmiyyətlərində hər bir üzv yeni səhmlər almaqda və ya səhmlərin dəyərini artırmaqda maraqlıdır, çünki hər bir səhm səhmdarın aldığı investisiyalar və dividendlərlə əlaqələndirilir. Üstəlik, regionda yaşamayan imkanlı insanların belə kənd təsərrüfatı səhmdar cəmiyyətlərinə investor kimi sərmayə qoymaq imkanı var. İAEƏ-də aqrar sahə üzrə səhmdar cəmiyyətləri yaratmağın üstünlüklərini aşağıda verilənlər kimi qruplaşdırmaq mümkündür (Gülaliev M. 2021):

1. Belə kənd təsərrüfatı müəssisəsinin böyük torpaq sahəsi var;
2. Dövlət orqanları qısa müddətdə belə səhmdar cəmiyyətləri ilə daha asan və daha təminatlı əməkdaşlıq qura bilirlər;
3. Belə səhmdar cəmiyyətlərə maliyyə yardımını göstərməkdə banklar daha az risk hiss edəcəklər;
4. Belə səhmdar cəmiyyətlər öz idarəçiliyinə daha gənc və savadlı menecerlərin cəlb edilməsində maraqlı olacaqlar;
5. Belə iri kənd təsərrüfatı təsərrüfatlarında texnikanın istifadəsi ilə kapital marjasının gəliri yüksək olur;
6. Böyük təsərrüfatlar üzrə əməyi bölmək daha asandır və insanların öz təsərrüfatlarında işləmək kimi digər iqtisadi fəaliyyətlərə daha çox vaxtı olur;
7. Belə səhmdar cəmiyyətlər öz əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edərək kənd təsərrüfatı biznesinin digər sahələrini, məsələn, emal sənayesi, hazır məhsulların daşınması, qablaşdırılması, saxlanması, satışı və s. məşğul ola bilirlər;

Mövcud şəraitdə İAEƏ-də aqrar sahə üzrə səhmdar cəmiyyətlərin yaradılmasında zəif tərəfləri aşağıda göstərilənlər kimi qruplaşdırmaq mümkündür (Gülalhyev M. 2021):

1. Aqrar sektor üzrə səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsi və yaradılması haqqında geniş ictimaiyyətin məlumatı azdır;

2. Azərbaycanın başqa bölgələrində də torpaq islahatlarının başa çatması və kənd yerləri üzrə əhali üçün əksəriyyətin öz kiçik təsərrüfatlarının olması ilə əlaqədar İAEƏ-də əhalinin müəyyən hissəsi bu mülkiyyət formasına daha çox inanır;

3. Ölkədə qiymətli kağızlar bazarının zəif inkişafı və bəzi vaxtlarda səhmdar cəmiyyətlərin idarə olunmasında şəffaflığın olmaması səbəbindən kolxozlarda insanların birlikdə fəaliyyətdə olmasına ciddi maneələr yaranır.

Lakin torpaq islahatının aparıldığı son 25 ildə aqrar sahənin inkişaf dinamikası göstərir ki, ölkədə aqrar sahənin inkişafı kapitalın və əməyin bu sektorda cəmləşməsi ilə bağlıdır. Torpaqların mülkiyyət hüququ ilə birləşdirilməsi, aqrar sahədə yeni texnika və texnologiyaları geniş tətbiq etmək, emal sənayesini genişləndirmək, aqrar sahədə innovativ menecmentin tətbiqi, tədarük zəncirlərinin formalaşdırılması və idarə olunması, kənd təsərrüfatı biznesinin genişləndirilməsi və kənd təsərrüfatı klasterlərinin yaradılması dövrümüzün tələbləridir. Hazırda bu istiqamətdə proses artıq gedir, lakin bu, daha çox kortəbii və sosial problemlər ilə müşahidə olunur. Kiçik torpaq sahəsi olan bəzi fərdi sahibkarlar ya torpaq sahələrini cüzi qiymətə satırlar, ya muzzla işləyirlər, ya da təsərrüfat fəaliyyətlərini dəyişirlər. Kiçik torpaq sahəsi olan başqa bir qrup fərdi sahibkarın öz sahələri üzrə aşağı məhsuldarlıq ilə işləməsi çox çətindir. Bəzi vaxtlarda onların yeni texnikalar almağa, əkin sahələrini suvarmağa imkanları olmur. Bu, əkinə yararlı torpaqları sərfəli şəkildə istifadəyə imkan vermir.

Azad edilmiş ərazilərdə həm iqtisadi səmərəliliyi, həmçinin də sosial ədaləti təmin edən torpaq islahatı üçün müxtəlif variantlar nəzərdən keçirilə bilər. Bu kontekstdə aşağıdakı islahat modelləri təklif olunur (Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.29):

Şəkil 2: İAEƏ üçün istehsalat modelləri

Variant 1. Mövcud torpaq islahatı təcrübəsinin tətbiqi	
<i>Təsviri</i>	Torpağın keyfiyyəti nəzərə alınmaqla əkin yerləri pay torpaqları kimi pay almaq hüquqi olanlar (kənddə yaşayan bütün ev təsərrüfatları) arasında bölünür.
<i>Üstünlüyü</i>	Bu sahədə təcrübə olduğundan islahatı asanlıqla həyata keçirmək mümkündür.
<i>Çatışmazlığı</i>	Əkin sahələri kiçik hissələrə parçalanır.
Variant 2. İcma əsaslı ailə-kəndli təsərrüfatlarının yaradılması	
<i>Təsviri</i>	Torpağın keyfiyyəti nəzərə alınmaqla kənd yerlərində yaşayan əhali üzrə adambaşına torpaq payları müəyyən edilir. Sonra torpaq sahələri torpağın minimal səmərəli ölçüsü nəzərə alınmaqla iri bloklar üzrə olmaqla icmalar kimi yaradılan ailə-kəndli təsərrüfatları qrupuna verilir.
<i>Üstünlüyü</i>	Torpaqlar parçalanmır, iri təsərrüfat subyektləri formalaşır.
<i>Çatışmazlığı</i>	Ailə-kəndli təsərrüfatlarının müştərək fəaliyyət ənənəsi ilə bağlı lazımi təcrübə yoxdur, fəaliyyətin uğurlu olacağı riski mövcuddur.
Variant 3. Kooperativlərin yaradılması	
<i>Təsviri</i>	Torpağın keyfiyyəti nəzərə alınmaqla kənd yerlərində yaşayan əhali üzrə adambaşına torpaq payları müəyyən edilir. Sonra həmin paylar əsasında kooperativ(lər) yaradılır.
<i>Üstünlüyü</i>	Torpaqlar parçalanmır, iri təsərrüfat subyektləri formalaşır.
<i>Çatışmazlığı</i>	Bu sahədə uğurlu təcrübə demək olar ki, yoxdur. Həmçinin kooperativlərin idarə edilməsi mürəkkəb prosedurlar tələb edir.
Variant 4. Bələdiyyələrin iştirakı ilə təsərrüfatların yaradılması	
<i>Təsviri</i>	Əkin yerləri bələdiyyələrin mülkiyyətinə verilir və torpağın keyfiyyəti nəzərə alınmaqla hər bir bələdiyyənin ərazisində yaşayan ev təsərrüfatlarına icarəyə verilir. Torpaqların icarəyə verilməsi zamanı icmaların yaradılması şərti də müəyyən edilə bilər. Həmin torpaq sahələri beş ildən sonra bələdiyyənin ərazisində daimi yaşayan həmin təsərrüfatların (icmaların) mülkiyyətinə verilir.
<i>Üstünlüyü</i>	Bu prosesi inzibati olaraq asanlıqla həyata keçirmək mümkündür. Əhalinin məskunlaşması prosesi sabitləşdikcə torpaq xüsusi mülkiyyətə verilir, həmçinin torpaqlar parçalanmır.
<i>Çatışmazlığı</i>	Torpaqlardan istifadə hüququnun verilməsi ilə bağlı şəffaflıq riski mövcuddur, torpaqdan istifadə etmək istəyənlərin hamısı ədalətli şəkildə torpaqla təmin olunmaya bilər.

Mənbə: Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.29.

2-ci və 3-cü variantda icma və ya kooperativ üzvü olanlar öz paylarını sata bilər, həmin vəziyyətdə uyğun üzvlər həmin payı almaq hüququ vardır. Üzvlərdən biri iştirak etmədikdə, əcnəbi kooperativin və ya ailə təsərrüfatının üzvü olur. Yəni torpağın bölünməsinə icazə verilmir. Torpaqlar bərpa olunduqdan və təsərrüfatlardan istifadə edildikdən sonra növbəti addım heyvandarlıq fermalarının yaradılması və onları mal-qara ilə təmin etməkdir. İntensiv amillərlə əlaqədar olaraq heyvandarlığın inkişaf potensialını nəzərə alaraq təsərrüfatların yaradılması və təsərrüfatların məhsuldar heyvanlarla təmin edilməsi problemi aktualdır.

Heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılması tədbirləri iqtisadi səmərəliliyin artırılması baxımından optimal ölçüsü nəzərə alınmaqla təsərrüfatların təşkilini də əhatə edir.

Təsərrüfatlarda işləmək üçün istehsal vasitələrilə təmin etmək vacibdir. Toxumlara, gübrələrə və pestisidlərə çıxışın asanlaşdırılması və azad edilmiş ərazilər üzrə aqrotexniki xidmətləri təşkil etmək üçün reabilitasiya tədbirləri ilkin olaraq Aqroservis ASC vasitəsilə reallaşdırıla bilər. Bu sahədə fərdi təsərrüfatların tədricən stimullaşdırılması da mühüm şərtidir (Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.29).

İAEƏ-də aqrar səhmdar cəmiyyətinin yaradılması gələcəkdə digər rayonlarda da belə təsərrüfatların yaradılmasında innovativ rol oynaya bilər. Bu, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru üçün perspektivli imkandır. Fərdi sahibkarlar öz torpaqlarına müəyyən məbləğdə vəsait qoyurlar və bu halda torpağın yenidən qiymətləndirilməsi və səhmdar cəmiyyətinə inteqrasiyası texniki, psixoloji və maliyyələşmə cəhətindən çətin olur.

II FƏSİL. İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ QIDA SƏNAYESİNİN BƏRPASI İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. İşgaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayenin potensial xammal bazasının qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın apardığı müharibə ədalətli və müqəddəs müharibə idi. Eyni zamanda, bu müharibə xeyir və şər qüvvələrinin mübarizəsinin məntiqi yekunu idi. Ordumuzun əks-hücum əməliyyatlarında döyüş aparması taktikası ilk gündən tanınmış ekspertlərin və hərbi tarixçilərinin diqqətini cəlb etmişdir

(<http://ikisahil.com/post/189050-44-gunluk-muharibe-ve-tarixi-qelebe>).

Azərbaycan İAEƏ-in bərpası və regionda infrastrukturun inkişafı ilə bağlı genişmiqyaslı proqrama başlayıb və bu prosesdə bir çox beynəlxalq şirkətlər iştirak edir. Azərbaycan artıq Türkiyə və İtaliya şirkətləri ilə müqavilələr imzalayıb və tam iqtisadi inteqrasiyanın əsas elementləri olan bütün zəruri avtomobil yollarının, dəmir yollarının və digər infrastrukturların yenidən qurulması üzərində işləyir. Bununla belə, 10 noyabr tarixli Üçtərəfli Bəyannamənin bütün müddələrinin, o cümlədən təhlükəsizlik və iqtisadi əməkdaşlıq baxımından mühüm olan 4 və 9-cu maddələrin həyata keçirilməsində hələ də problemlər və çətinliklər mövcuddur. 10 noyabr 2020-ci il tarixli sazişin 9-cu maddəsində açıq şəkildə qeyd olunur ki, regionda bütün kommunikasiyalar, o cümlədən Azərbaycan və Naxçıvan regionu arasında rabitə əlaqələri bərpa ediləcək. 9-cu maddənin dəqiq mətni belədir: Regionda bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa olunacaq. Ermənistan hər iki tərəfdən vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin qeyri-məhdud hərəkətini təşkil etmək məqsədi ilə ölkənin qərb rayonları ilə NMR-sı arasında nəqliyyat üzrə əlaqələrintəhlükəsizliyinə təminat verir (Cəfərova E., Hüseynov V., Bağirov O., Hacıyev Ş., Əsgərova R. 2021: s.9-10).

Qida sənayesi emal sənayesinin ən mühüm sahələrindən biridir və ərzaq təhlükəsizliyinin əsas mənbəyidir. Kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, fərqli texniki-

texnoloji proseslər və infrastrukturulara malik yeyinti sənayesi də milli iqtisadiyyatı formalaşdırmaqda, iqtisadi və siyasi müstəqilliyi təmin etmək istiqamətində əsas rola malikdir. Çünki əhalinin həyat səviyyəsi, onların fiziki rifahı kənd təsərrüfatının və qida sənayesi üzrə inkişafın səviyyə göstəricisindən asılı olur. Qida sənayesinə xammalı ilk və təkrar emal edilməsi, tərəvəz, meyvə, şəkər, ət, süd, tütün, çörəkbişirmə, pivə, alkoqollu və alkoqolsuz içkilər, qənnadı məmulatları və s. istehsalı daxildir. Bu, müxtəlif üsullarla ekoloji cəhətdən təmiz qida fondunun yaradılması üçün strateji əhəmiyyətli sahədir. Sektorun əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, müstəqilliyin ilk illərindən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, yeyinti sənayesi müəssisələrinin özəlləşdirilməsi həyata keçirilmiş, yeni mülkiyyətə aid münasibətlərin formalaşdırılması istiqamətində ardıcıl və məqsədli tədbirlər reallaşdırılmışdır (İbrahimov İ.H. 2021: s.51).

“Ərzaq məhsulları haqqında”, “Taxıl haqqında”, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında”, “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” və s. qanunlar, “2008-2015-ci illərdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”, “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı”, “2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” və s. dövlət əhəmiyyətinə malik qanunlar qəbul olunmuşdur. Ümumilikdə göstərilənlər ölkə üzrə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Dövlətin ərzaq istehsalı və təhlükəsizliyi ilə bağlı strateji hədəflər iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, ölkə əhalisinin milli mənafeələrini və sağlamlığını təmin etmək üçün ekoloji cəhətdən təmiz qida məhsullarının, xüsusilə də yerli məhsulların istehsalına yardım etmək vacib prioritet olmalıdır. Dövlət üzrə tənzimlənmə siyasəti yeyinti sənayesini inkişaf etdirmək, onun maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək və bu sahədə insan kapitalının formalaşması ilə şərtlənməlidir. Hesab edilir ki, yeyinti sənayesində Dövlət məcburiyyətinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi işğaldan azad edilən ərazilərdə yaradılan müəssisələrin inkişafı üçün zəruri amillərdən biri ola bilər (İbrahimov İ.H. 2016).

Bazar münasibətlərinin vəziyyətində qida sənayesinin dövlət tənzimlənməsində sektorun davamlı inkişafın təmin olunması zərurətdən irəli gəlir. Dövlət öz tənzimləməsinə aid funksiyaları inzibati və iqtisadi üsullar ilə reallaşdırır. Bu funksiyalar işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi tənzimləmə üzrə əhəmiyyətini vurğulayır. Bazar iqtisadiyyatı şəraiti üzrə iqtisadiyyatda dövlət tənzimlənməsinin ilk növbədə iqtisadi üsullara əsaslanır. Qida sənayesinin inkişafının təmin edilməsi baxımından ərzaq istehsalının dövlət tənzimlənməsi və ərzaq bazarının iqtisadi vasitələr ilə inkişafı bazarın özünü-tənzimləmə mexanizmi ilə əlaqələndirilməlidir. Bu cəhətdən qida sənayesində spesifik xüsusiyyətlərin və onun sahələri üzrə rentabelliği və xarici rəqabətin mənfi təsirlərinə daha effektiv müqavimət göstərmə imkanları üzrə məhdudluq dövlətin qida istehsalının iqtisadi vasitələrlə tənzimlənməsi həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Bu gün işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadiyyatının dirçəldilməsi istiqamətində mühüm işlər görülür. Qeyd edək ki, sənaye parkları bu ərazilərdə əhalinin məşğulluğunun və iqtisadi fəallığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu ərazilərdə Ağdam və Araz iqtisadi zonalarının sənaye parklarının yaradılması böyük maraq doğurur. İqtisadiyyat naziri Mikayıl Cəbborovun sözlərinə görə, sahibkarlar bu sənaye parklarının rezidentləri üçün nazirliyə 10 layihə təqdim ediblər. Onların ilkin investisiyaları 40 milyon manata yaxındır. Layihələr hazırda qiymətləndirmə mərhələsindədir. Elektrik dirəkləri və xüsusi dam örtüyü dəmir-beton məhsulları təklif olunur. Bu layihələr üzrə 1100-dən çox yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur.

Burada ikinci istiqamət qida və emal sənayesidir. Sovet dövründə üzümçülük, meyvəçilik, tərəvəzçilik, taxılçılıq, quşçuluq və kənd təsərrüfatının digər sahələri inkişaf etsə də, xammal bazası olsaydı, şərabçılıq, meyvə konservləri yetişdirmək çətin olmazdı. Ağdam Sənaye Parkında kənd təsərrüfatının və yeyinti sənayesinin inkişafı ilə yanaşı, anbar və qablaşdırma sahələri də yaranacaq. Beləliklə, istehsal sektorunda becərilməsi, emalı və hazır məhsulların istehsalı daxil olmaqla tam istehsal dövrü təmin edilir. Bu, nəqliyyat xərclərini azaldır və məhsul gəlirlərini artırır (<https://hafta.az/qarabagda-yaradilan-senaye-parklari-312538-xeber.html>).

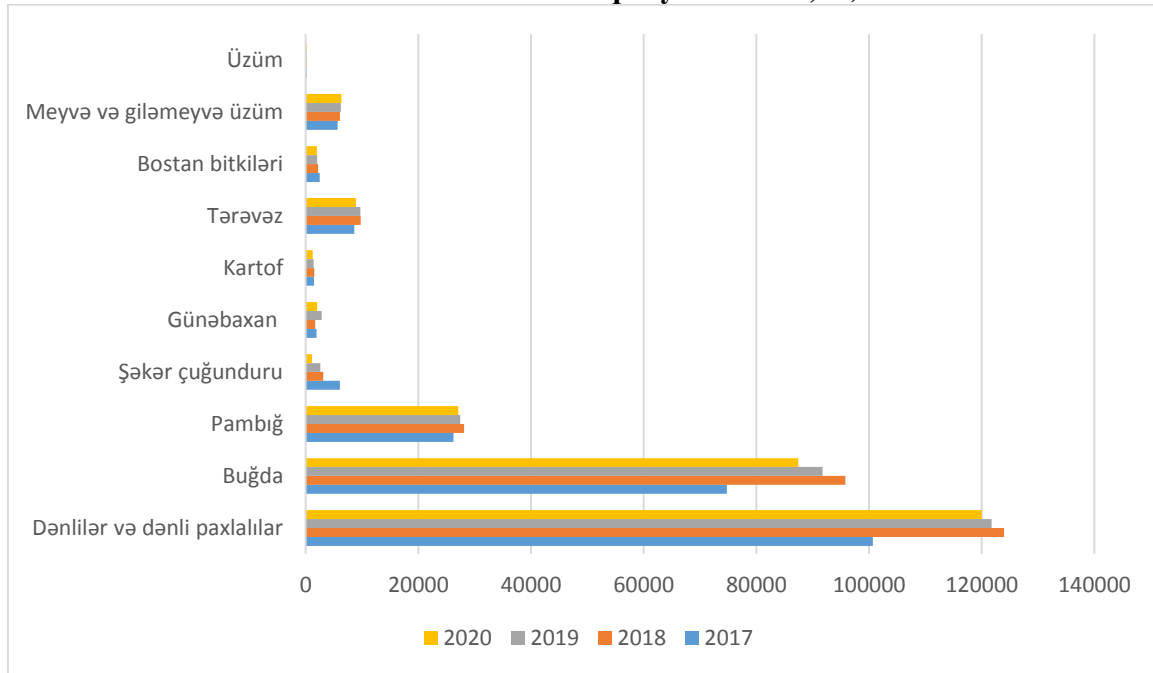
İşğaldan azad edilmiş rayonların, xüsusilə Laçın və Kəlbəcərin iqtisadi potensialının, eləcə də ümumi daxili məhsulda payının qiymətləndirilməsi göstərir ki, bu rayonlarda iqtisadiyyat dəfələrlə arta bilər. İşğaldan azad edilmiş torpaqların iqtisadi potensialı çoxşaxəlidir və kənd təsərrüfatının, sənayenin və turizm üzrə fərqli sahələri əhatələyir. Azad edilmiş torpaqlar üzrə üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvə-tərəvəzçilik, toyuqçuluq və heyvandarlığı inkişaf etdirmək üçün potensial böyükdür. Qarğıdalı, noxud və üzüm rayonun səciyyəvi məhsullarıdır. Qeyd edək ki, işğaldan əvvəlki dövrdə Füzuli və Ağdam rayonları pambıq, taxıl və üzüm istehsalına görə respublikanın qabaqcıl rayonları sırasında idi. Üzümçülükdə Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonları da fərqlənirdi. Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı və Zəngilanda heyvandarlıq yüksək inkişaf etmişdir. Aydın ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin təbii sərvətləri və kənd təsərrüfatı potensialı regionun iqtisadiyyatının daha sürətli bərpasına şərait yarada bilər. Ərazi emal və qida sənayesinin inkişafı üçün də əlverişlidir (Leyla R. 2020).

Aparılmış tədqiqatlar, ekspert rəyləri də göstərir ki, Qarabağın aqrar sahəsinin inkişafından ötrü böyük potensialı var. Ancaq imkanları reallaşdırmaqdan ötrü ilk olaraq rayonda torpaqlar bərpa edilməli, meliorativ və irriqasiya sistemləri qurulmalı, torpaqlardan istifadə prinsipləri və qaydaları müəyyən edilməlidir. Bu xidmətlərə daha çox sahibkarları və özəl sektoru regiona cəlb etmək lazımdır. Xatırladaq ki, 1990-cı illərin əvvəllərində Ağdamda, Füzulidə, Cəbrayılda, Qubadlıda, Zəngilanda, Kəlbəcərdə və Laçında əkin sahəsi 143,2 hektar idi. Bu, ölkənin əkin sahəsinin 9 %-ni təşkil edirdi. Kənd təsərrüfatını inkişaf etdirməkdən ötrü əlverişli mühitə malik Qarabağ zonasının aqrar sektorunun dirçəldilməsi ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməkdən ötrü daha böyük əhəmiyyət kəsb edən dövlətin əsas prioritetlərindən biridir.

Qısa müddətdə minalardan təmizlənmiş ərazilərdə abadlıq işləri aparılıb. Təxmini hesablamaların nəticələrinə əsasən, düşmən işğalından azad edilmiş Ağdamda, Füzulidə, Cəbrayılda, Kəlbəcərdə, Laçında, Zəngilanda, Qubadlıda əkin sahələri 150 min hektar səviyyəsində proqnozlaşdırılır. Müqayisədən ötrü vurğulamaq olar ki, həmin ərazilər üzrə, xüsusən də Kəlbəcər-Laçın iqtisadi

rayonu üzrə heyvandarlığın kənd təsərrüfatı sahəsində xüsusi payı 70 %-dən çox olub. Regionun üzümçülüyn inkişafı üçün böyük imkanları var.

Qrafik 1:Qarabağ iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə,ha)

Mənbə:<https://www.stat.gov.az/source/regions/>

Misal üçün 1991-ci il üzrə yalnız Füzuli rayonunda 114 min tona yaxın üzüm istehsal olunmuşdur.

2.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə işğaldan əvvəlki dövrdə qida sənayenin inkişafının qiymətləndirilməsi

Bölgədə ənənəvi sənaye sahələrindən biri spirtli içki və şərab istehsalı idi. 1925-ci ildə bu sənaye sahələrinə xüsusi diqqət yetirilməsi qərara alınmışdır. 1925-ci ildə Əsgəran rayonunda spirt emalı zavodu, Xankəndində şərab kooperativləri - Qarabağ spirt kooperativi və Tuqsoiz yaradılmışdır. Hesab olunur ki, Yevlax-Şuşa dəmir yolunun istifadəyə verilməsi rayonun inkişafını o dövrdə sürətləndirmişdir. Eyni zamanda, 1918-1920-ci illər hadisələri nəticəsində itmiş xalçaçılıq ənənələrinin bərpasına da sərmayə qoyulmuşdur. Xankəndində ipək emalı və xalça fabriki yaradılmışdır. 1926-cı ildə ağac emalı və mebel istehsalı üzrə bir neçə emalatxana açılmışdır. Nəticədə birinci beşillik (1928-ci il) başlananda rayonda bir elektrik stansiyası fəaliyyət göstərirdi, daha ikisi tikildi və sənaye bərpa olundu.

İlk beş ildə kapital qoyuluşu iki dəfə artmışdır. Sərmayənin böyük hissəsi yüngül sənaye və kənd təsərrüfatına (o cümlədən aqrar-sənaye kompleksinə) ayrılmışdır. Nəticədə, birinci beş ildən sonra kapital qoyuluşunun həcmi 1926-cı ilə nisbətən səkkiz dəfə artdı. İkinci beşillik üçün rayona artıq 32 milyon rubl vəsait ayırmışdır. Nəticədə bütün Azərbaycan üzrə illik istehsal 20,3% artdığı halda, Dağlıq Qarabağ regionunda bu rəqəm artıq 18,2% (yəni SSRİ üzrə orta hesabla 17,1%) olmuşdur. Burada hər biri yaxşı nəticələr verən bir çox yeni sənaye sahələri (mebel istehsalı, əhəngdaşı istehsalı, konyak istehsalı və s.) yaranmışdır.

1923-1940-cı illər arasında müxtəlif səviyyələrdə ümumilikdə 42 sənaye müəssisəsi yaradılmışdır. 1938-ci ildə sənaye istehsalı 1913-cü ildəkindən 1,5 dəfə çox olmaqla 97,5 milyon rubla çatmışdır. 1923-cü illə müqayisədə sənaye istehsalı 42,6 dəfə artmışdır. Ən böyük layihələr Madagizdə su elektrik stansiyasının, ipək fabrikinin və üzüm fabrikinin tikintisi idi. Qarabağ Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində (şərab materialları və s.) mühüm rol oynamışdır. Ölkənin kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatını Qarabağın iqtisadiyyatı ilə müqayisə etmək çox çətindir. Əvvəlcə sənaye istehsalını təhlil edək. Rayonun ümumi sənaye istehsalına nəzər salsaq görərik ki, prinsipcə 1950-ci ildən rayon kifayət qədər sabit inkişaf nümayiş etdirmişdir. Məsələn, Sovet dövründə 1969-cu ildə nəşr olunmuş Qarabağda 1968-ci ildə sənaye istehsalının 1950-ci illərlə müqayisədə üç dəfə artdığı göstərilir. Bu dövrdə azalma yalnız 1963-1965-ci illərdə müşahidə edilmişdir. Bölgədəki ən böyük bizneslərdən birinin profili dəyişikliklə əlaqələndirildi. Bununla belə, ümumi davamlı inkişaf 1985-ci ilə qədər davam etmişdir.

Cədvəl 1: 1913-1940-cı illərdə DQMV üzrə bəzi statistik göstəricilər

Göstəricilər	1928	1930	1940
Şərab, min dekalitr			105,2
Konyak, min dekalitr			1,2
Taxıl və paxlalılar, ha			70609
Qarğıdalı,			854
Pambıq	500	400	2968
Tütün	100		
Kartof və tərəvəz, ha			2284
Kartof, ha			1537
Üzüm plantasiyalarının sahəsi, ha		1908	1970

Mənbə: <https://karabakh.center/d/page18326968.html>

Cədvəl 2: Heyvandarlıq (min baş)

Göstəricilər	1913	1928	1930	1935	1937	1940
Mal-qara	63,7	100,3			96,5	87,6
O cümlədən inəklər və camışlar	23,0	37,2			26,4	26,2
Donuzlar	13,8	19,3			35,6	26,0
Qoyun və keçilər	107,0	105,3			124,9	160,4
O cümlədən keçilər		66,6			70	102,6
Arı ailələri		100	86		537	4944

Mənbə: <https://karabakh.center/d/page18326968.html>

Lakin 1986-cı ildən rayonda sənaye istehsalının azalması müşahidə olunurdu ki, bu da rayonda sənayenin strukturu ilə bağlıdır. Məhz 1985-ci ildə SSRİ-də alkoqolizmlə mübarizə başladı, bu dövrdə ərazilərdə üzüm bağları kəsildi, şərab istehsalı azaldı. Bunun nəticəsidir ki, sənaye rayonun sənayesinin 50%-dən çoxunu təşkil edirdi. Unutmaq olmaz ki, bu proses təkcə bu bölgədə deyil, hər yerdə müşahidə olunur. Qeyd edək ki, bu dövrdə bütün Azərbaycanda sənaye istehsalının azalması müşahidə olunub. 1986-1988-ci illərdə Azərbaycan SSR-də ictimai istehsalın orta illik artım tempi 0,7% (müqayisə üçün: 1981-1985-ci illərdə - 4,7%) olmuşdur. 1985-ci ildə Azərbaycan SSR-də sənaye istehsalının artımı 0,4 faiz, 1986-cı ildə isə ümumi azalma 2 faiz təşkil etmişdir. Ən çox azalma istehlak mallarının istehsalında (11%-dən 18%-ə qədər) qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, Qarabağ əksər istehlak mallarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Belə ki, 1980-ci ildə rayonda istehsal olunmuş və keyfiyyət sertifikatı almış 35 adda məhsuldan 26-sı istehlak malları olmuşdur. Lakin bütün bunlar 1980-ci illərin sonlarında baş vermişdir(<https://karabakh.center/d/page18326968.html>).

Statistikaya görə, rayonda 15 sənaye sahəsi fəaliyyət göstərirdi. Sənayenin əsasını, artıq qeyd edildiyi kimi, şərabçılıq təşkil edirdi. Bəzi illərdə onun payı ümumi sənayenin 55%-nə çatmışdır. Burada bir neçə inkişaf dövrünü ayırmaq lazımdır. 1970-ci ilə qədər bölgədə şərab istehsalı 300.000-500.000 dekalitr arasında dəyişirdi. Bu, rayon üçün həddən artıq çox olsa da (1966-1968-ci illərdə Karsovxozvintrest ildə 2,9-3,6 milyon rubl qazanırdı, o zaman regionun ən böyük müəssisəsi idi), 1970-ci illərdə yerli sənayenin genişləndirilməsi qərara alındı və artıq mövcud 10 şərab zavoduna (həm qablaşdırma, həm də şərab materialının istehsalı daxil olmaqla müxtəlif xarakterli) əlavə olaraq daha 5 şərab zavodu tikilmişdir. Nəticədə 1970-ci ildə 539 min dekalitr şərab istehsal edilmişdisə, 1977-ci ildə istehsal 1 milyon dekalitrdən çox olmuşdur.

Yəni rayonda şərab istehsalı 10 ildə demək olar ki, dörd dəfə artmışdır. Həcmi başa düşmək üçün qeyd etmək lazımdır ki, 1980-ci ildə 1 dekalitr şərab üçün orta pərakəndə satış qiyməti 26,62 rubl idi. Başqa sözlə desək, təkcə Qarabağda şərab istehsalı 51,8 milyon rubl dövriyyə yaratmışdır (Məmmədov N.R. 2008: s.48).

Qeyd edək ki, bu müddət ərzində Azərbaycanda şərab istehsalı artmışdır. Məsələn, 1970-ci ildə Azərbaycanda 4,2 milyon dekalitr (Qarabağda 12,7%) şərab istehsal edildiyi halda, 1980-ci ildə ölkə üzrə 10,3 milyon dekalitr (Qarabağda 18,8 faiz) istehsal edilmişdir.

Cədvəl 3: Bölgənin əsas sənaye müəssisələrinin mənfəəti/zərəri (min rublla)

Şirkət adı	1966	1967	1968
Karsovxozvintrest	2922	3672	3258
Elektrotexnika zavodu	801	1361	1728
Süd zavodu	287	262	549
Karşelkkombinat	337	112	330
Məbel fabriki	290	183	313
Məşə təsərrüfatı	191	143	161
16 saylı çörək sexi	228	182	141
Tikiş fabriki	103	130	133
9 saylı sənaye zavodu	-	50	88
Məişət xidməti müəssisələri	83	119	86
Çap evi	36	36	58
Yerli Sənaye Nazirliyi	26	55	45
UPP AZOS	21	16	18
Tikinti materialları kombinatı	-	9	-

Mənbə: <https://karabakh.center/d/page18326968.html>

Eyni zamanda, 1980-1985-ci illərdə rayonda ildə 130 min tondan çox olmayan üzüm istehsal olunurdu (müqayisə üçün: istehsal 1970-ci ildə 54 min ton idi). Bu, Azərbaycanda üzüm istehsalının 10 faizindən də azdır və yerli istehsal üçün kifayət deyil. Belə ki, yerli zavodlar yerli xammalla işləmirdi. Yeri gəlmişkən, oxşar mənzərə inqilabdan əvvəl də müşahidə olunub. İnkişaf nəticəsində 2003-cü ildə Karsovxovinstrestin dövriyyəsi 200 milyon rubla çatmışdır.

Ümumilikdə, 1980-ci ildə Azərbaycanın bütün yeyinti sənayesi 2,6 milyard rubl dəyərində məhsul istehsal etmişdir. Başqa sözlə, rayonda şərabçılıq sənayesi ölkənin ümumi yeyinti sənayesinin təxminən 6 faizini, yeyinti sənayesi ölkənin aqrar-sənaye kompleksinin üçdə birini, istehlak malları istehsalının dördüdə birini təşkil etmişdir. Cədvəl 2-də rayonun iri sənaye müəssisələrinin mənfəət və zərərləri göstərilmişdir və rayonda əsas gəlir 1960-cı illərin sonlarında “Karsovxovinstrest” olmuşdur. Amma başqa böyük bizneslər də var idi. 1968-ci ildə rayonun sənaye məhsulunun 43,5 faizi bu trestin payına düşürdü. Lakin 1968-ci ilə qədər ümumi sənaye istehsalına görə bölgənin mütləq lideri Qarabağ İpək Kombinatı idi (<https://karabakh.center/d/page18326968.html>).

Qarabağ Azərbaycanın ikinci ipək mərkəzi idi. Eyni zamanda, rayon Azərbaycanın ipək istehsalının 25 faizini təmin edirdi. Bununla belə, rəsmi statistika göstərir ki, 1988-ci ilə qədər münaqişə səbəbindən regionun payı 12% azalmışdır. Buna görə də 1 kq xam ipək istehsalı üçün min tırtılın (təxminən 7 kq) baraması lazımdır və rayonda təxminən 140 ton barama istehsal olunur. Bu, yerli istehsal üçün kifayət etmir. Ona görə də Qarabağa barama qonşu rayonlardan gətirilirdi. Eyni zamanda, 1987-ci ildən 1988-ci ilə qədər yerli kokos istehsalı azalmağa başladı, ipəkçilik sənayesinə təsir etdi (tətillər də öz növbəsində bu prosesə təsir etdi). Amma Azərbaycanın qalan hissəsində ipək istehsalı ildən-ilə artır. Belə ki, Şəkiyə barama 1980-ci illərin sonlarında gətirilib.

Şəkil 3: DQMV-nin bəzi mühüm malların istehsalında payı

Məhsullar	1970	1980	1985	1988
DQMV-nin əhalisi, min nəfər	150.3	162.2	175.0 ***	189.0 ****
Azərbaycanda pay,%	2.9	2.7	2.6	2.7
Üzüm şərabi, min dekabr.	539.0	1946.0	1211.0	135.0
Azərbaycanda pay,%	12.8	18.8	14.7	2.4
İpək parçalar, min kvadratmetr	9.8	15.7	16.5	9.0
Azərbaycanda pay,%	38.1	33.6	34.6	21.7
Ayaqqabı, min cüt	8.4	4181.0	4514.0	2279.0
Azərbaycanda pay,%	-	23.0	19.7	11.3

Mənbə: <https://karabakh.center/d/page18326968.html>

Eyni zamanda, 1960-cı illərdən 1980-ci illərin birincisi qədər Karşelkkombinat kifayət qədər sabit artım nümayiş etdirdi. Məsələn, 1965-1970-ci illərdə zavod 24,6 milyon rubl (ildə orta hesabla 5 milyon rubl), 1981-1985-ci illərdə isə artıq 42,2 milyon rubl (yəni orta hesabla 8 milyon rubl) dəyərində məhsul istehsal etmişdir. Ümumilikdə zavod sənaye məhsulunun demək olar ki, 36 %-ni verirdi (<https://karabakh.center/d/page18326968.html>).

Sovet dövründə Qarabağın statusu “muxtar rayon” kimi müəyyən edilmişdir. 1923-cü il iyunun 7-də yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi 4400 kvadrat kilometr idi. 1979-cu ildə vilayətin əhalisi 162.200 nəfər idi. Qarabağın bir tərəfdən Azərbaycanın tərkibində olması, digər tərəfdən isə “muxtar vilayət” statusuna malik olması ermənilərin bölgəyə marağını artırdı. Qarabağı Azərbaycanla elektrik stansiyaları və dəmir yolları birləşdirdiyi üçün Qarabağın mərkəzi bir yerdə idi. Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə Qarabağın təbii sərvətlərinin zənginliyi və coğrafi mövqeyinin verdiyi imkanlar rayonun inkişafında mühüm rol oynamışdır (Mahmudov Y., Şükürov K. 2005).

Qarabağ bu xüsusiyyətləri ilə ölkə iqtisadiyyatında lokomotiv funksiyasını öz üzərinə götürüb. Vilayətin iqtisadiyyatı əsasən əkinçilik, o cümlədən üzümçülük, ipəkçilik və heyvandarlıq üzərində qurulmuşdu. Sənaye elektronika, maşınqayırma, toxuculuq, ağac məmulatları və mebel istehsalında cəmləşmişdir. Ümumilikdə Sovet İttifaqında istehsal olunan elektrik məhsullarının 5,7 faizi

Qarabağda istehsal olunurdu. Qarabağda sənaye istehsalının illik artımı bütövlükdə ölkədəki artımdan yüksək olmuşdur. 1963-cü ildə rayonda mövcud olan 1400 traktor və 670 yük maşını kənd təsərrüfatı sektorunda əhəmiyyətli inkişafın ifadəsi kimi qiymətləndirilə bilər (Əsədov N. 2002).

Sənaye sektorunun inkişaf səviyyəsinə görə 1963-cü ildə 1940-cı illə müqayisədə sənaye istehsalı 341 faiz, elektrik enerjisi istehsalı 945 faiz artmışdır. Tibb məktəbi, 196 orta məktəb, 14 xəstəxana kimi müəssisələr var idi. 1980-ci illərdə əyalətdə mənzillərin, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin və səhiyyə müəssisələrinin sayı həm Azərbaycanın, həm də Ermənistan SSR-in (Sovet Sosialist Respublikası) ümumi göstəricilərindən çox idi (Aras O.N. 2008: s.133).

Yenə də 1965-1987-ci illər arasında iqtisadi göstəricilərə nəzər salsaq, belə görünür ki, Qarabağın iqtisadi inkişaf səviyyəsi Azərbaycan SSR və Naxçıvanın ümumi səviyyəsindən yüksəkdir. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” qərar qəbul edilmişdir. Qərarla vilayətin ümumi inkişafı üçün 400 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Qərarın icrası ilə bağlı xüsusi tapşırıq verilib. Lakin sonradan məlum oldu ki, bu qərarın arxasında ermənilər dayanıb və onların məqsədi Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmək olub. 1988-93-cü il hadisələri bu niyyəti əyani şəkildə nümayiş etdirdi. Əslində bu mübarizə nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizi ermənilər tərəfindən işğal olunub. Qarabağ sənayesi Azərbaycan SSR-in iqtisadi rayonları arasında Abşeron, Gəncə-Qazaxıstan və digər rayonlardan sonra dördüncü yeri tuturdu.

Cədvəl 4: 1980-ci illər üzrə əkin sahələrinin strukturu, ha

	Taxıl	Pambıq	Tütün	Kartof,tərəvəz, bostan	Meyvə və giləmeyvə	Üzüm	Cəmi sahə
Qarabağ	37,776	-	198	1317	1701	11211	52203
Ağdam	7,660	7,565	-	259	287	13042	28813
Cəbrayıl	8,995	-	-	144	48	6570	15757
Füzuli	13,214	600	-	201	76	14148	28239
Kəlbəcər	-	-	660	6	-	-	666
Qubadlı	3,401	-	589	88	91	997	5166
Laçın	3,852	-	83	63	175	-	4173
Zəngilan	1,929	-	359	62	57	2391	4797
Cəmi sahə	76,827	8,165	1,889	2139	2435	48359	139814
<i>Ölkə üzrə cəmi sahəyə nisbəti, %</i>	14,3	2,7	11,6	10,9	1,8	24,7	7,7

Mənbə:<https://karabakh.center/d/page18326968.html>

Qarabağın işğalı zamanı rayon iqtisadiyyatı infrastruktur və işçi qüvvəsi baxımından xeyli itkilər verib. İşğal nəticəsində infrastrukturunu zədələnmiş qurumlar, təşkilatlar və sistemlər haqqında məlumatların yer aldığı Cədvəl 4 və əmək faktorları baxımından zərər və itkiləri əks etdirən Şəkil 3, dəyərlər dəymiş zərərin çox əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir.

2.3. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayenin inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması imkanları

İşğal olunmuş ərazilər azad edildikdən sonra Qarabağın, ilk növbədə, Azərbaycanın yeni yaradılmış Qarabağ iqtisadi rayonunun potensialının və inkişafının daha obyektiv qiymətləndirilməsinin müxtəlif variantları və istiqamətləri nəzərdən keçirilir. Məsələ burasındadır ki, respublikanın regionlarında məhsuldarlığın və idarəetmə sisteminin rasionallığının genişləndirilməsi istiqamətləridə aparılan institusional və inzibati tədbirlər əsasında müxtəlif dəyişikliklərə uğramış, iqtisadi rayonlaşdırmanın yeni coğrafiyası həyata keçirilmişdir. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli fərmanına əsasən, iki yeni iqtisadi rayonun yaradılması da daxil olmaqla, iqtisadi rayonlar yeni bölgü təsdiq edilmişdir.

Yeni yaradılan Qarabağ iqtisadi rayonunun formalaşması tarixi reallıqlara və qanunauyğunluqlara əsaslanır. Hazırda Qarabağ iqtisadi rayonunun bütün ərazisində dirçəliş və bərpa işlərinə intensiv başlanılıb. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin hər yerində genişmiqyaslı minatəmizləmə işləri aparılır, elektrik sistemləri, yeni su elektrik stansiyaları, elektrik enerjisinin ötürülməsi üçün elektrik yarımstansiyaları bərpa edilərək tikilir. Təbii qaz və içməli su təchizatı üçün güclü sistemlər yaradılır. Azərbaycanın təbii sərvətlərinin talan edilməsində qeyri-qanuni iştirak etmiş ermənilər və bir sıra xarici şirkətlər tərəfindən işğal olunmuş Qarabağda faydalı qazıntı yataqlarının qanunsuz istismarı nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına dəymiş zərərin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün hüquqi tədbirlər görülməlidir. Qarabağın işğalından əvvəlki dövrdə qeydə alınmış faydalı qazıntı ehtiyatlarının ümumi dəyəri təqribən 50 milyard manat və ya 225 milyard Rusiya rublu həcmində qiymətləndirilir (Алиев Ш.Т., Аббасова Ч.И., Гамидова А.М. 2021: s.9).

Qarabağ iqtisadi rayonunun böyük iqtisadi potensiala malik olduğunu vurğulamaq yerinə düşər. Burada rəqabətqabiliyyətli emal müəssisələri, xüsusilə də aqrar-sənaye kompleksləri, sənaye klasterləri, texnoparklar və azad iqtisadi zonalar şəbəkəsinin yaradılması üçün güclü xammal resursları da daxil olmaqla bütün lazımı şərait mövcuddur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı tikinti-bərpa işlərinin aparılması nəzərdə tutulur. Qarabağda perspektivli qeyri-neft sektoru əsasən inkişaf edəcək və Azərbaycanın yerli və daxili tələbatını ödəyəcək rəqabətqabiliyyətli sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında əhəmiyyətli artım gözlənilir və müxtəlif milli brendlərin altında xaricə ixrac həyata keçiriləcəkdir. İşğaldan azad edilmiş Azərbaycanın əraziləri ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına mühüm töhfə verəcək. Xüsusilə, heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminat yaxşılaşacaq. Həmçinin Azərbaycanda taxılla özünütəminatmə səviyyəsi 70%-ə çatır. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımız bu sahədə də vəziyyəti yaxşılaşdırmağa imkan verəcəkdir.

Bundan əlavə, qeyd etdiyimiz kimi, ümumilikdə ölkəmizin işğaldan azad edilmiş ərazilərində kənd, qəsəbə və şəhərlərin bərpası və abadlaşdırılması istiqamətində intensiv işlər aparılır, nəticədə artımın sürətləndirilməsi üçün yeni iş

yerləri və əlavə dəyər mənbələri yaradılır. AR-sı Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il tarixli fərmanına əsasən, kompleks tədbirlərin təşkili və keçirilməsi ilə bağlı öz töhfəsini verməyə başlayan “Qarabağ Dirçəliş Fondu” Müşahidəçilər Şurasının tərkibi təsdiq edilmişdir (<https://president.az/az/articles/view/49877>).

Qarabağ iqtisadi rayonu tikinti materiallarının istehsalı, bir sıra yeyinti sənayesi sahələri - şərabçılıq, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün güclü xammal bazalarına malikdir və rayon məhsuldar kənd təsərrüfatı sahəsi, o cümlədən taxılçılıq, üzümçülük, təzə meyvə-tərəvəz yetişdirilməsi ilə səciyyələnir. Rayon həm də mineral bulaqlar, təbii və balneoloji sərvətlər kimi əlverişli baza və ehtiyatlara malik turizm potensialı ilə zəngindir.

Bundan əlavə, Qarabağ regionunun özünəməxsus xüsusi resursları və iqtisadi potensialı var ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorlarında rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin yaradılması üçün əsas ola bilər və bununla da milli iqtisadiyyatın əhəmiyyətli şaxələndirilməsinə töhfə verə bilər. Belə sahələrdən biri də ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən və idxaldan asılılığı azaldan zəruri ərzaq məhsulları istehsal edən kənd təsərrüfatı sektorudur. Fakt budur ki, 1988-ci ilə qədər keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycanda ümumi buğda məhsulunun 15%-ə qədərini təmin edirdi. İşğalçılar son 30 il ərzində buğda sahələrinin bir hissəsini istifadə etməyə davam etdilər. Ermənistanda buğda istehsalının ümumi həcmi bu işğal olunmuş torpaqlarda yetişdirilənlərlə birlikdə 190 min ton təşkil edib ki, bunun da ildə 90 min tonu Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş torpaqlardan yığılıb.

Belə çıxır ki, Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında buğda məhsulunun yarısını yığıb. Bundan başqa, Qarabağda məhsuldar bağlar, o cümlədən üzümçülüyn, pambıqçılığın, ipəkçiliyin, heyvandarlığın inkişafı üçün güclü potensial var. Qarabağ iqtisadi rayonunda əla iqlim və təbii şəraitə malik olduğundan heyvandarlığın hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli və məhsuldar mühit mövcuddur ki, bu da ət məhsullarının, südün, yumurtanın və yunun həcmi ciddi şəkildə artırmağa imkan verəcəkdir. Bundan başqa, Qarabağ bölgəsi ənənəvi olaraq aqrar-sənaye kompleksi sahələrində, eləcə də toxuculuq sənayesində

rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarına malik olmuşdur. Bu potensiallar sayəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının dərinədən emalını, o cümlədən pambıq emalının ciddi inkişafını təmin etmək mümkündür. İşğaldan əvvəl Ağdam rayonunda 17 sənaye müəssisəsi, o cümlədən taxıl və ət kombinatları, xalçaçılıq fabrikləri, həmçinin dəzgahqayırma zavodu və traktor təmiri zavodu fəaliyyət göstərirdi (<https://report.az/ru/analitika/promyshlennyy-potencial-karabaha-i-vostochnogo-zangezura/>).

Təsadüfi deyil ki, ilk bərpa işlərindən biri Ağdam rayonundan başlayıb və potensial investorların öz biznesinə başlama və rəqabətqabiliyyətli müəssisə qura biləcəyi güclü müasir və yüksək texnologiyalı infrastruktura malik Ağdam sənaye parkının təməli qoyulub. Əsas diqqət innovasiya və yüksək texnoloji istiqamətə yönəldilir və bununla da bir tərəfdən bərpa işləri sürətləndirilir, digər tərəfdən isə regionda daha innovativ və texnoloji mərkəz yaradılır. Vəziyyətin belə inkişafı regionun dirçəlişinin intensivləşməsinə imkan verəcək və ölkələr arasında dağılmış iqtisadi və iqtisadi əlaqələrin bərpası üçün yeni imkanlar açacaq. Kommunikasiyaların açılması, nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması və inteqrasiya proseslərinin aktivləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının potensial inkişaf imkanlarından məhrum olduğu və Ermənistan xalqının iş tapmaqda və həyat şəraitini yaxşılaşdırmaqda çətinliklərlə üzləşdiyi Ermənistan üçün də faydalı olacaq (Алиев Ш.Т., Аббасова Ч.И., Гамидова А.М. 2021: s.12).

Müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların və digər təsərrüfat subyektlərinin əmlak, maddi və digər sərvətləri, habelə müxtəlif infrastruktur obyektlərinin dağıdılmış və ya sökülməsinə baxış və söküntü yoxlaması və söküntü yoxlaması, söküntü yoxlaması prosesin ilkin şərtidir. Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan, Ağdam, Xocavənd, Tərtər (Suqovuşan qəsəbəsi və Talış kəndi), Şuşa və Xocalı rayonlarında daşınmaz əmlakın və infrastruktur obyektlərinin inventarlaşdırılması başa çatdırılır. Eyni zamanda, işğaldan azad edilmiş bəzi ərazilərdə yolların, elektrik, qaz və su xətlərinin, suvarma şəbəkələrinin, torpaq sahələrinin inventarlaşdırılması prosesi başa çatdırılıb, digər yaşayış məntəqələrində də işlər davam etdirilir. Digər yaşayış məntəqələrinə girişlə inventarlaşdırma işləri davam etdiriləcək. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda səth dəyişikliyi ilə bağlı müvafiq

tədbirlərin görülməsi məqsədilə Füzuli, Zəngilan, Xocavənd və Qubadlı rayonlarında ilkin təmizlik işləri aparılıb. Hazırkı mərhələdə istehsal və emal təyinatlı istehsal müəssisələri müəyyən edilib, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə müvafiq inventarlaşdırma işlərinin aparılması davam etdirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 noyabr 2020-ci il tarixli 2292 nömrəli Sərəncamının icrası məqsədi ilə 4 rayonda - Ağdam, Ağcabədi, Beyləqan və Bərdə rayonlarında keçirilmişdir. Yoxlamalar nəticəsində İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən müstəqil qiymətləndiricinin iştirakı ilə hərbi təcavüzə məruz qalmış 10 şəhər və rayonu əhatə edən avtonəqliyyat vasitələri, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı 11 şəhər və rayon obyektı qiymətləndirilib (Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı Dövlət proqramı, Bakı-2021).

Cədvəl 5: Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin təbii-təsərrüfat yerləri üzrə bölgüsünə dair məlumat 1 yanvar 2021-ci il (ha ilə)

Sıra sayı	Rayon və respublika tabeli şəhərlərin adı	Ümumi sahə	O cümlədən kənd təsərrüfatına yararlı sahələr											
			Əkin	Çoxillik əkmələrin	bundan						Həyəyanı sahələrin	kənd təsərrüfatın sahələri və digər	təsərrüfat; təsərrüfat;	
					Meyvə bağları	Üzümliklər	Tut bağları	Dincə qoyulmuş	Biçənlər	Örüşlər				
1	2	3	4	5	6	7	8	11	12	13	14	15	16	
2	Ağdam ümumi	109390	44584	9730	307	8905	518	648	18	20452	6429	5861	81293	
	o cümlədən suvarılan	49717	33079	9664	307	8839	518	528		2949	3497	3497	49717	
3	Cəbrayıl ümumi	105347	20495	7243	162	6156	925	550	24	23282	1079	815	52409	
	o cümlədən suvarılan	12509	5751	5294		4392	902		18	856	590	590	12509	
5	Füzuli ümumi	141226	55544	10526	85	9151	1290	360	444	41462	2285	2122	110458	
	suvarılan	49032	35630	10476	85	9101	1290	360	444		2122	2122	49032	
6	Kəlbəcər ümumi	198972	3952	10	10				2375	7571	75600	911	753	90261
	o cümlədən suvarılan	1331	1107	4	4				2	87		131	131	1331
7	Qubadlı ümumi	79812	14956	850	114	468	268			631	17192	543	454	34083

	o cümlədən suvarılan	5299	4456	558	100	193	265		11		274	274	5299
8	Laçın ümumi	18260 3	10466	245	236		9	3701	4682	69319	927	720	89133
	o cümlədən suvarılan	1515	889	226	222		4			125	275	275	1515
9	Zəngilan ümumi	72550	7704	2667	45	2070	552	97	207	22873	553	412	33960
	o cümlədən suvarılan	5343	3646	1510	27	933	550		10		177	177	5343

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Cədvəl 5-də işğaldan azad edilmiş rayonların yararlı kənd təsərrüfatı sahələri və həmin ərazilərdə əkin, çoxillik əkmələr, meyvə bağları, üzümlüklər, tut bağları, dincə qoyulmuş torpaqlar, biçənəklər, örüşlər, həyətyanı sahələr, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların cəmi öz əksini tapmışdır.

1980-ci illərin statistikasına, Ağdam və Füzuli rayonlarının faktiki işğal olunmamış ərazilərinə əsaslanaraq gələcək dövr üçün həmin ərazilərdə 232,8 min hektar sahədə əkin aparılacağı proqnozlaşdırılır.

Cədvəl 6: İşğaldan azad edilən torpaqlarda çoxillik əkmələrin növlər üzrə pronozlaşdırılan strukturu, ha

	Albalı, giləs	Fındıq	Xurma	Nar	Alma	Armud	Alça, gavalı	Çəkil	Üzüm
Qarabağ	-	-	500	500	-	-	-	700	2300
Ağdam	600	200	200	200	-	-	400	200	500
Cəbrayıl	200	-	100	200	-	-	300	-	1200
Füzuli	500	100	-	500	-	100	800	-	600
Kəlbəcər	-	-	-	-	200	-	-	300	-
Qubadlı	200	-	200	1000	200	100	300	500	400
Laçın	-	-	200	200	-	-	100	-	-
Zəngilan	100	-	500	500	100	200	300	500	1000
Cəmi	1600	300	1700	3100	500	400	2200	2200	6000

Mənbə: Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.32.

Vurğulamaq olar ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əkin üçün istifadə olunacaq torpaq sahələrinin həcmi ilə bağlı proqnoz 1980-ci illərin rəsmi statistik məlumatları nəzərə alınmaqla ötən dövrdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün tendensiyaları əsasında ekstrapolyasiya yolu ilə verilib. İşğaldan qurtarılmış

ərazilərdə ənənəvi əkin sahələri ilə yanaşı, gələcəkdə heyvandarlığın yem təminatı baxımından meyvə-tərəvəzçiliyin, eləcə də yem bitkilərinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Torpaq-iqlim xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla çoxillik əkinlərin strukturunda ənənəvi sahələrin bərpası üçün nar, xurma, giləs, gavalı, giləs, alma, armud bağları, barama və üzüm bağlarının salınması nəzərdə tutulur.

Hazırkı vəziyyətdə ölkəmizdə taxılçılığın və üzümçülüyn inkişafının real dinamikasını nəzərə alsaq, taxıl və üzüm istehsalı üzrə bu rayonun təxminən eyni payı proqnozlaşdırılır. Bunlardan əlavə, Qubadlıda, Zəngilanda və Kəlbəcərdə tütünçülüyn, Ağdamda və Füzulidə pambıqçılığın, Ağdamda, Füzulidə, Cəbrayılda, Zəngilanda və Ağdərədə üzümçülüyn bərpası ənənəvi şəkildə aparılması planlaşdırılır. Rayonda ənənəvi əkin sahələrinin bərpa edilməsi ilə bərabər, kartof, tərəvəz, bostan və yem bitkiləri üzrə əkinlərin artırılması üçün də geniş imkanlar var.

Cədvəl 7: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə dövlət, xüsusi, bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaq sahələrinin təbii təsərrüfat yerləri üzrə bölgüsünə dair məlumat, 1 yanvar 2021-ci il (ha ilə)

İşğaldan azad edilmiş rayonlar	Dövlət	Xüsusi	Bələdiyyə
Ağdam	87431	15628	6331
Cəbrayıl	105347	-	-
Füzuli	124442	11254	5530
Kəlbəcər	66383	-	-
Qubadlı	79812	-	-
Laçın	182603	-	-
Zəngilan	72550	-	-

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Yüksək əlavə dəyər yaratmaq, emal sənayesini xammalla təmin etmək və ixrac imkanları baxımından bu sahələrdə bağçılığın inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Cədvəl 8: Bitkiçilik məhsullarının istehsalına dair proqnoz, min ton

	Taxıl	Pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Bostan	Yem bitkiləri	Meyvə və giləmeyvə	Üzüm
Qarabağ	155,7	-	-	20,3	12,2	4,2	17,5	12,1	24,1
Ağdam	101,7	13,2	-	11,9	183,2	6,1	172,1	17,4	5,6
Cəbrayıl	33,4	-	-	0,3	3,5	1,7	68,4	5,7	12,6
Füzuli	158,9	3,1	4,4	0,4	12,8	8,4	105,6	15,6	7,2
Kəlbəcər	2,9	-	0,4	1,7	1,8	-	24,9	3,6	-
Qubadlı	20,2	-	0,8	3	2,6	1,5	11,4	17,8	4,2
Laçın	7,4	-	-	1,7	1,4	0,4	24,8	3,6	-
Zəngilan	6,1	-	0,6	1,7	2,6	1,0	24,1	15,6	10,5
Cəmi istehsal	486,5	16,3	1,7	45,1	223,3	23,3	448,8	91,2	64,2
<i>Ölkə üzrə cəmi istehsal nisbəti, %</i>	12,6	5,4	22,3	4,3	12,1	5,0	8,8	7,7	24,3

Mənbə: Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.33.

Yuxarıda qeyd olunan ənənəvi və perspektivli bitkiçilik sahələrinin bərpası ilə yanaşı, rayonda heyvandarlığın inkişafına üstünlüyün verilməsi təbii-iqlim və relyef xüsusiyyətlərinin cəhətindən daha uyğun hesab olunur. Bu işlər ərazilər üzrə otlaq və çəmənliklərin üstünlükdə olması iqtisadi ənənələrin tarixən əsas olaraq bu istiqamətlərdə inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Ölkədə ət və süd məhsulları ilə təminatında heyvandarlığın inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, rayonda 45 min tona yaxın ət və 240 min tona yaxın süd istehsalı gözlənilir ki, bu da rayonun idxalın əvəzlənməsi və ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirməkdən ötrü əhəmiyyətini vurğulayır.

Cədvəl 9: Əsas heyvandarlıq məhsullarının itehsalı, min ton (proqnoz)

	Ət	Süd	Yumurta (mln.ədəd)
Qarabağ	17,9	66,1	51,2
Ağdam	6,3	42,5	31,0
Cəbrayıl	3,7	21,0	18,4
Füzuli	4,6	31,2	19,0
Kəlbəcər	3,3	20,9	13,1
Qubadlı	2,2	18,3	7,1
Laçın	5,4	23,9	6,7
Zəngilan	1,9	14,3	5,8
Cəmi istehsal	45,3	238,2	152,3
Ölkə üzrə cəmi istehsala nisbəti, %	12,2	10,5	7,9

Mənbə: Fikrətzadə F.F., Hacıyeva Ş.İ. 2020: s.35.

Rayonda ətlik-südlük maldarlıqla yanaşı, tarixən formalaşmış baramaçılıq və arıçılıq ənənələrinin, eləcə də atçılıq idmanının bərpası diqqət mərkəzindədir. Beləliklə, yaxın gələcəkdə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dirçəliş və bərpa işlərinin inkişafının sürətləndirilməsini proqnozlaşdırmaq olar ki, bunu aşağıdakı kimi əsaslandırmaq olar:

- İşğaldan azad edilmiş ərazilər güclü təbii ehtiyatlar və iqtisadi sərvət potensialına malikdir ki, bu da təbii ehtiyatlar və iqtisadi sərvətlərdir. Bunlar regionda regional iqtisadi inkişafın böyük və rəqabətədavamlı modelinin yaradılması üçün əsas ola bilər;

- Azərbaycan tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərin erməni işğalından bərpası və dirçəldilməsi üçün konseptual yanaşmalar və prioritet istiqamətlər müəyyən edilib və bütün işlər qabaqcıl beynəlxalq təcrübə və yüksək texnologiyalar, o cümlədən “ağıllı” texnologiyalar əsasında həyata keçirilir;

- İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahələrində və ümumilikdə aqrar sahədə prioritet inkişaf istiqaməti gücləndiriləcək, aqrar-sənaye kompleksinin, aqrar parkların əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilməsi;

- Sənaye sektorunda, əsasən emal müəssisələri, tikinti materiallarının istehsalı, qida sənayesində güclü xammal ehtiyatlarına və onların intensiv inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik əlverişli şəraitin yaradılması və s.

III FƏSİL. İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ QIDA SƏNAYESİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. İşgaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayesinin inkişaf istiqamətləri

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, istehlak (ərzaq) məhsullarına yerli resurslara tələbatın ödənilməsi və iqtisadi artımın təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda əhalinin etibarlılığı dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Rəsmi statistikaya görə, 2020-ci ilin

əvvəlinə qədər ölkədə 400-ə yaxın qida şirkəti fəaliyyət göstərmişdir. Onların 55,5 faizi kiçik, 44,5 faizi orta və böyük, 1,8 faizi dövlət, 98,2 faizi isə qeyri-dövlətdir. Bundan əlavə, 4754 fərdi sahibkar ərzaq məhsulları istehsal edir.

Aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsi üzrə səmərəlilik uyğun normativ-hüquqi bazanın yaradılmasından asılıdır. Qanunvericilik üzrə bazanın təkmilləşdirilməsinin əsas məqsədi tənzimləyici funksiyaların genişləndirilməsi, özəl sektorda təşəbbüslərin dəstəklənməsi, rəqabət qabiliyyətli məhsullara daxili tələbatda tam ödənilmə və ixrac potensialını gücləndirmək olmalıdır. Bu əsas istiqamətləri həyata keçirmək üçün dövlət idarəetmə sistemi üzrə dövlət və özəl sektorların fəaliyyət sahəsini dəqiq müəyyənləşdirmək, onların arasında yeni normativ-hüquqi baza və əməkdaşlıq mexanizmlərinin yaradılması zəruridir. İAEA-da yeyinti sənayesinin davamlı inkişafını təmin etmək üçün bu sahədə dövlət iqtisadi tənzimləyicilərinin səmərəli fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra xüsusi normativ aktların qəbul edilməsi məqsədəuyğundur:

1. qida sənayesinin dövlət tənzimlənməsi;
2. qida sənayesi üzrə büdcənin yardımı;
3. sektorun maliyyə-kredit sistemi üzrə tənzimləmələr;
4. qida məhsullarının istehsalçıları üzrə maliyyənin reabilitasiyası;
5. ərzaq və qida məhsulları və xammalın idxalı üzrə tənzimləmələr;
6. qida sənayesi və iqtisadiyyat üzrə başqa sahələrin arasında qiymətin nisbətini təmin etmək.

Hesab olunur ki, qida sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi dünya təcrübəsinə əsaslanan, büdcə vəsaitləri və investisiyalar hesabına həyata keçirilən səmərəli dövlət yardım proqramlarından asılıdır. Digər sahələrdə, məsələn, kənd təsərrüfatı, birbaşa büdcə yardımı, ərzaq məhsulları istehsalçılarına subsidiyalar, qrantlar və kompensasiyalar, müəyyən xərcləri ödəmək üçün qısamüddətli kredit resurslarının ayrılması, texnologiya və avadanlıqların lizinqinə köməklik, prioritet sahələrdə ixracyönümlü kənd təsərrüfatının stimullaşdırılması ərzaq istehsalı isə bu sahədə bərpa və yenidənqurma prosesində geriliyi aradan qaldırmaq üçün kifayət

edən, məqsədli proqramlara sərmayə qoyuluşuna uyğun kompleks tədbirləri əhatə etməli, onun daha sürətli inkişafına zəmin yaratmalıdır (İbrahimov İ.H. 2021: s.54).

Ünvanlı dövlət yardımının göstərilməsi həm də dövlətlə bağlanmış müqavilə şərtlərini yerinə yetirən müəssisələrə (istehsalın həcmnin və çeşidinin artırılması, məhsul vahidinin xərclərinin azaldılması və s.) büdcə yardımının verilməsinə əsaslanmalıdır. Ərzaq məhsulları istehsalçılara yardım, ilkin olaraq, onlar üzrə maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə reallaşdırıla bilər (İbrahimov İ.H. 2021: s.54):

- İstehsalçıların gəlirlərinin artırılmasına köməklik;
- Kənd təsərrüfatının və sənaye məhsullarının arasında qiymət fərqlərinin aradan qaldırılmasından ötrü zəruri tədbirləri reallaşdırmaq;
- İAEƏ-də qida sənayesinə aid müəssisələri təsis etmək, struktur üzrə dəyişikliklərin stimullaşdırılması və prioritet istiqamətlərdə dövlət yardımının göstərilməsi;
- Maliyyənin sağlamlaşdırılmasından ötrü zəruri tədbirlərin reallaşdırılması;
- Qida sənayesində sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- Bazar konyukturasının dəyişməsinə uyğun olaraq sektorun səmərəli kreditləşmə mexanizminin formalaşdırılması;
- Daxili ərzaq bazarının formalaşdırılması, infrastrukturun inkişafının stimullaşdırılması.

Qida sənayesində maliyyə resursları üzrə tələbatı ödəməkdən ötrü sənayenin davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün mühüm şərtidir. Həmin cəhətdən dövlət üzrə tənzimləmə sahələrində kredit mexanizmini təkmilləşdirmək üçün xidmət etməlidir. Qeyd edək ki, yeyinti sənayesi istehsalçılarının sənayenin xüsusiyyətlərini və mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq səmərəli fəaliyyət göstərməsi onlardan güzəştli kreditlərin verilməsini və dövlət yardımının yüksək səviyyədə olmasını tələb edir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında Sahibkarlığa Yardım Milli Fonduna cəlb edilən kommersiya üzrə banklar vasitəsi ilə emal etmə müəssisələri üzrə güzəştli kreditlərin verilməsi təcrübəsi məqsədli kreditləşməyə şərait yaradır. Sahədə təsərrüfat subyektlərinin inkişaf səviyyələrinin müxtəlif

olması, kəskin təbii iqtisadi şərait, kreditləri almaq məqsədi ilə dövlətin subsidiya verməyə üstünlük verdiyi sahələr arasında mövcud fərqlər kredit mənbələrinin strateji məqsədlərə cavab verən müxtəlif fondlardan formalaşmasını tələb edir. Eyni zamanda, sahibkarların sərbəst maliyyə resurslarının kredit mənbəyi kimi toplanması mexanizmləri mərhələli şəkildə aktivləşdirilməlidir. Qida sənayesinin dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərindən biri qiymət siyasətidir. Qiymətqoyma mexanizminin təkmilləşdirilməsi resurslarla təminatdan tutmuş ərzaq məhsullarının pərakəndə satışına qədər ümumi mərhələlər üzrə istehsalçılar üçün maraqlarını davamlı şəkildə qorumaqla istehlakçılar üçün alıcılıq qabiliyyətini formalaşdırmağa xidmət göstərməlidir.

Qida sənayesində qiymət sistemini təkmilləşdirmək dövlət üzrə müdaxilənin səmərəli və sivil forması üzrə əksini tapmalıdır. Kənd təsərrüfatında məhsullar emal sənayesi üçün əsas mənbə olduğundan, qiymət paritetinə əməl edilməsi, bu proses üzrə hüquqi və iqtisadi təminatın formalaşması ərzaq məhsullarında dövlət qiymətlərinin tənzimlənməsinin prioritet istiqaməti olmalıdır. Qida sənayesində qiymət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm prinsiplər kimi aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır (İbrahimov İ.H. 2021: s.55):

- ölkə və ərazi üzrə regional səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyin təmin olunması;
- emal sənayesinin, kənd təsərrüfatının və əlaqəli sahələr arasında elmi əsaslandırılmış ekvivalent əlaqələrin qurulması;
- kənd təsərrüfatının əsas mənbəyi kimi bu sahədə istehsalçıların gəlirliliyinin artırılmasının dəstəklənməsi;
- elmi-texniki tərəqqi üzrə nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübədə yeyinti sənayesi tətbiq edilməsinə nail olmaq və s.

Qida sənayesində vergi siyasətini təkmilləşdirmək dövlət tənzimlənməsi üzrə mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Sektorun inkişafını təmin etmək üçün vergi siyasətində bu sahə üzrə xüsusiyyətlər nəzərdə tutulmalıdır. Bu sahələrdə gəlirlərin artırılması və bu gəlirlərin gələcəkdə genişmiqyaslı təkrar emala yönəldilməsi üçün uyğun şəraiti yaratmaq olar. Əmtəə istehsalçıları üçün maraqların təmin olunması cəhətdən vergi siyasətində səmərəliliyin artırılmasından

ötrü ilk olaraq vergi yükünü azaltmaq, vergi güzəştləri sistemində səmərəliliyin artırılması və müəssisələrin daxili resurslar hesabına xüsusi investisiyalar üzrə resursların formalaşdırılması imkanlarını stimullaşdırmağı nəzərdə tutmuşdur. Vergi mexanizmini təkmilləşdirmək həmin sahələrdə fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyətinin stimullaşdırılması və hazırki maddi-texniki ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasına xidmətlə emal müəssisələrini özünümaliyyətləşdirmələr prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməsinə uyğun şəraiti yarada bilər. Yeni iqtisadi münasibətlərdə emal sənayesi üzrə riskləri sığorta etmək xüsusi əhəmiyyətə malikdir (İbrahimov İ.H. 2021: s.57).

Praktikada risklərin səmərəli bölüşdürülməsi yolu ilə əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin səmərəli qorunması qida sənayesinin dövlət tənzimlənməsinin prioritet sahəsidir. Qeyd edək ki, emal məhsullarının sığortasında dövlət yardımının payı hələ də aşağıdır. Qida sənayesi üzrə müəssisələrin və məhsulların yerli sığorta şirkətlərinin vasitəsilə sığorta edilməsi və təşviqi bu gün ən mühüm vasitələrdən biri olmalıdır. Hazırda qida sənayesinə, xüsusən də İAEƏ-yə investisiyaların stimullaşdırılması dövlət tənzimlənməsi üzrə əsas tərkib hissəsidir. Yerli investisiya proseslərinin aktivləşdirilməsi birbaşa bu sahədə inkişaf strategiyasının inkişaf etdirilməsindən asılıdır. Bunlar ilk olaraq investisiya resursları mənbələrini genişləndirmək və onların strukturunu optimallaşdırmağı, şirkətin xüsusi fondlarının cəlb olunmasını və əhalinin əmanətlərinin investisiyalar üçün stimullaşdırılmasını tələb edir. İndiki şəraitdə dövlət büdcəsi hesabına investisiyalar üzrə proqramların reallaşdırılması imkanları çox böyükdür. Bu cəhətdən yeyinti sənayesi üzrə yeni texnologiyalarda sərmayə qoyuluşu üçün ayrılan vəsaitin müəyyən hissəsinin büdcədən maliyyələşdirilməsi qida müəssisələrinin strateji maraqları reallaşdırmağa mühüm təsir etməklə İAEƏ-də investisiya üzrə siyasətin prioritet olmasını təmin edə bilər. Bu baxımdan qida sənayesinə dövlət investisiya yardımının təkmilləşdirilməsi üçün mühüm istiqamətlər aşağıdakıları əhatə edə bilər (İbrahimov İ.H. 2021: s.57):

- İAEƏ-də müasir qida sənayesi müəssisələrinin yaradılması;

- digər stimulların, habelə dövlət zamanətlərinin tətbiqi yolu ilə qida sektoruna kapital qoyuluşu üzrə yerli investorlar üçün iştirakın stimullaşdırılması;

- qida sektoru üzrə fəaliyyətdə olan müəssisələrində maliyyə aktivlərini idarə etməyin səmərəliliyinin artırılması;

- qida sənayesinə xarici investisiyaları cəlb etməyin stimullaşdırılması.

Sənayeyə kapitalın cəlb etməyin ən vacib şərtlərindən biri kənd təsərrüfatı və emal müəssisələri arasında inteqrasiya əlaqələrinin yaxşılaşdırılmasından asılıdır. Buna görə də istehsal bölmələri ilə emal müəssisələri arasında inteqrasiya əlaqələrinin formalaşması və inkişafı üçün dövlət dəstəyi lazımdır. İnteqrasiya elə layihələşdirilməlidir ki, ərzaq məhsulları istehsalının payı artsın, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti artsın və ekoloji ərzaq təhlükəsizliyi prioritet olsun. Məlumdur ki, yeyinti sənayesinin dövlət tənzimlənməsinin alətlərindən biri səmərəli xarici iqtisadi siyasət aparmaqdır. Ölkədəki hazırkı vəziyyət və xarici ticarətin tənzimlənməsi yerli istehsalçılar üçün real qoruyucu tədbirlər tətbiq etmək zərurətinə çevrilmişdir. Bununla əlaqədar, İAEƏ-in ərzaq və qida məhsullarının və xammalın idxalını tənzimləyən xüsusi qanunları inkişaf etdirmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq, əsas şərtlər ərzaq məhsulları istehsalının xarici rəqabətin mənfi nəticələrindən qorunmasını, ixrac yönümlü kənd təsərrüfatının və ərzaq məhsullarının istehsalının subsidiyalaşdırılmasını, habelə yerli istehsalçılar tərəfindən zəruri təşkilati və iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərə almalıdır.

İAEƏ-də qida sənayesinin formalaşmasında dövlətin sponsorluğunun digər mühüm prinsiplərindən biri də yerli istehsalçıların və istehlakçıların xarici ərzaq bazarlarında bərabərhüquqlu subyekt kimi iştirakından ötrü uyğun şərait yaradılmalıdır. Bu, dövlət vasitəsilə elmi əsaslandırılan tənzimləmələr üzrə tədbirlərin reallaşdırılmasını tələb edir. Bu tədbirləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Yerli ərzaq məhsullarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;

- Yerli ərzaq məhsullarının ixracının təşkili;

- Daxili ərzaq bazarının idxal kanallarının ədalətsiz təsirindən qorunması;

- Rəqabətqabiliyyətli ərzaq məhsullarının istehsalını təmin etmək və s.

Yeyinti sənayesinin inkişafını təmin etmək, həmçinin rayon və kəndlərin sosial inkişafının dövlət tənzimləmələrindən asılıdır. Sosial inkişafı tənzimləmək dövlətin fəal sosial siyasəti ilə həyata keçirilməlidir. Bu siyasət, ilk növbədə, yeyinti sənayesində olan işçilərin real gəlirlərini artırmağa, sosial infrastrukturun modernləşmə tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına xidmət edir. İAEƏ-də sosial-iqtisadi inkişafı çərçivəsində planlaşdırılan tədbirlərin reallaşdırılması pərakəndə şəhər və kənd rayonlarında həyat səviyyəsinin, əhəlinin məşğulluğunun, urbanizasiya prosesinin tənzimlənməsinin təmin edilməsinə və daha da artırılmasına kömək edə bilər.

3.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayesinin xammal bazasının genişləndirilməsi perspektivləri

Azərbaycan Respublikasında qida sənayesinin maddi və texniki bazanın möhkəmləndirilməsi məsələləri dövlətin ciddi diqqətindədir. Son illər qida sənayesi müəssisələrinin, xüsusən də respublikanın regionlarında inkişaf potensialının genişləndirilməsi istiqaməti üzrə uyğun tədbirlər reallaşdırılır. Müəyyən cəhətdən kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək prioritet hesab edilir, digər tərəfdən isə son illər regionlar üzrə infrastrukturda təminatın düzəldilməsi ərzə

məhsullarının istehsal sahəsində yeni rəqabətədavamlı müəssisələri yaratmağa təkan vermişdir. Ölkədə şərabçılıq, meyvə-tərəvəz konservləri, ət və süd məhsulları istehsalı üzrə inkişaf etmiş müəssisələr şəbəkəsi mövcuddur. Yeyinti sənayesində xammal baza sayılan, böyük potensiallı kənd təsərrüfatı üzrə məhsulları, həmçinin taxıl, tütün, üzüm, zeytun və s. kimi sahələrdə inkişafı təmin etməkdən ötrü kompleks emal müəssisələrini təsis etmək vacib məsələlərdəndir (Казымова А.Х. 2018: s.2030).

Azad edilən ərazilərdə üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvəçilik, quşçuluq və heyvandarlığın inkişafı üçün böyük potensial var. Qarğıdalı, noxud və üzüm rayonun tipik məhsullarıdır. Unutmaq olmaz ki, Füzuli və Ağdam rayonları işğaldan əvvəlki dövrdə pambıqçılıq, taxılçılıq və üzümçülükdə respublikanın qabaqcıl rayonları sırasında idi. Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonları da üzümçülükdə fərqlənir. Laçın, Kəlbəcər, Kubadlı və Zəngilanda heyvandarlıq yüksək inkişaf etmişdir. Aydınır ki, işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın təbii sərvətləri və kənd təsərrüfatı potensialı rayon iqtisadiyyatının sürətlə bərpasına şərait yarada bilər (<https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/65710>).

İnsanlar azad edilmiş torpaqlarına qayıdanda kənd təsərrüfatı məhsullarını emal etmək imkanları yaranacaq. Sovet dövründə üzümçülük, bağçılıq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, taxılçılıq, quşçuluq və digər kənd təsərrüfatı sahələri uğurla inkişaf etsə də, onun xammal bazası olsaydı, şərab və meyvə konservləri yetişdirmək çətin olmazdı. Parkda kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesinin inkişafı ilə yanaşı, məhsulların saxlanması və qablaşdırılması sahələri də yaradılacaq. Beləliklə, bitkiçilik, emalı və hazır məhsulların istehsalı da daxil olmaqla, “fermadan rəfə” əsasında tam istehsal dövrü təmin ediləcək. Bu, göndərmə xərclərini azaldacaq və məhsul gəlirini artıracaq. Parkda yük maşınları üçün parkinq olacaq. Müəssisələrin sənaye parklarında yerləşdirilməsi istehsal növündən asılıdır və bütün tikinti norma və qaydaları nəzərə alınmaqla ekoloji təmiz zona elan edilmiş Qarabağ bölgəsini ilk növbədə ekoloji problemlər narahat edir. Işıqlandırma və qida sənayesi yaşayış məntəqələrinin yaxınlığında yerləşəcək.

Eyni zamanda, bu parkların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, vaxt itkisi yoxdur, əmək məhsuldarlığı yüksəkdir və təsərrüfatlar bir-birinə bağlıdır. İqtisadi artımın təmin edilməsi, iqtisadi fəallığın artırılması baxımından bu regionlar çox mühümdür. Pomidor Masallı rayonunda istehsal olunur və konserv üçün Bakıya gətirilir və bu tamamilə vaxt itkisidir. Amma parklarda proses davam edir. Məlumdur ki, İAEƏ-də sənaye parkının yaradılmasına Ağdamda başlanılıb. Ümumiyyətlə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin sənaye parklarının yaradılması üçün böyük potensialı var. Kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, emal sahələrində böyük potensial var. Ona görə də bu ərazilərdə sənaye parklarının yaradılması ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcək. Cənab Prezident dəfələrlə öz çıxışlarında bu sahələrdə böyük potensialın olduğunu bildirib. Bu parkların açılması həm də yüzlərlə insanın işlə təmin olunması deməkdir. Bu parklar xarici investorları cəlb edəcək və onları sərmayə qoymağa həvəsləndirəcək. Artıq bir çox ölkələrdən sərmayəçilər işğaldan azad edilmiş ərazilərlə maraqlanmağa başlayıblar. Əldə edilən məlumatlara əsasən türk sərmayədarları Qubadlı rayonunda artıq xeyli işlərə başlayıblar. Təbii ki, bu parklar ölçülərinə görə çox böyük olacaq və 10 hektar ərazini əhatə edəcək.

Bu səbəbdən də 2018-2025-ci illər üçün çəltikçiliyə dair Dövlət Proqramı aşağıdakı vəzifələrin aparılması nəzərə alınmışdır:

- çəltik əkin sahələrinin genişləndirilməsi və məhsuldarlığının artırılması;
- çəltik istehsalı və emalı üçün innovativ texnologiyaların tətbiqi;
- yeni çəltik emalı müəssisələrinin yaradılması;
- çəltikin rəqabət qabiliyyətinin artırılması. məhsulları və düyü ixracının həcmnin artması çəltikçilik sahəsində potensial.

İAEƏ-də qida sənayesinin xammal bazasının genişləndirilməsi üçün müəyyən istiqamətlərdə kənd təsərrüfatı sahələrinin istehsal strukturunun təkmilləşdirilməsi və istehsal həcmnin artırılması üzrə tədbirlərin görülməsi əhəmiyyətlidir:

- kənd təsərrüfatı üzrə məhsulların istehsalına uyğun intensiv üsullardan istifadənin genişləndirilməsi;

- yerli şərait üzrə əkinçilikdə növbəli əkin sistemini tətbiq etməkdən ötrü özəl sektor ilə uyğun tədbirləri aparmaq və işlənib hazırlanması;
- İAEƏ-də rayonlar üzrə optimal əkinlilik strukturu və məhsul istehsalının həcmələrinin müəyyən edilməsi;
- iri taxılçılıq təsərrüfatlarının yaradılması;
- üzümün süfrəlik və texniki sortları üçün əkin sahələrini artırmaq, yeni üzümçülüyə aid bağların salınması;
- intensiv texnologiyaların vasitəsilə heyvandarlığa aid bazanın inkişafını stimullaşdırmaq;
- əkin sahələrinin, yem bitkiləri üzrə məhsuldarlığını artırmaq və qarışıq yem istehsalını genişləndirməkdən ötrü başqa zəruri tədbirləri reallaşdırmaq;
- yem üzrə bitkilərin artırılması;
- minerallı gübrələr üzrə yerli istehsalın təşkil edilməsi imkanlarını öyrənmək;
- özəl toxumçuluğa və tingçiliyə aid təsərrüfatların fəaliyyətini genişləndirmək, bu sahələr üzrə qabaqcıl texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması;
- özəl toxumçuluq sahəsində sertifikatlaşdırma sisteminin yaradılması;
- çeşidləmə və səpin toxumlarının keyfiyyətinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirən mütəxəssislərin hazırlanması, toxum laboratoriyalarının müasirləşdirilməsi;
- konserv və şirələr istehsalı üzrə mövcud müəssisələrin modernləşdirilməsi və regionlarda mini emal müəssisələrinin yaradılmasına dəstək;
- kənd təsərrüfatı üzrə məhsulların emal edilməsi müəssisələrində rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının artırılmasına dəstək;
- Kənd yerləri üzrə kiçik emal müəssisələrində, xüsusi ilə tez xarab olan meyvə-tərəvəzin emalı şəbəkələrinin yaradılmasına dəstəyin göstərilməsi;
- kənd təsərrüfatı üzrə məhsulların tədarük edilməsi, satış və emal edilməsi üzrə assosiasiyalar, cəmiyyətlər, birlikləri yaratmağa köməklik olunması;
- intensiv şəxsi ət təsərrüfatlarının yaradılması;
- arıçılıq təsərrüfatlarının yaradılmasına köməklik;

-süd və ət məhsulları istehsalının artırılmasından ötrü müasir tələbləri cavablayan ət və süd emalı müəssisələrinin yaradılması;

- quşçuluğun yaxşı inkişafından ötrü damazlıq təsərrüfatları və damazlıq materialı stimullaşdırmaq lazımdır.

3.3. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qida sənayesinin inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi yolları

İşğaldan azad olunmuş torpaqlar geniş və münbit torpaqları tutduğundan bu torpaqlar digər iqtisadi fəaliyyət sahələri ilə birlikdə aqrar sahənin inkişafı üçün də böyük perspektivlərə malikdir. Digər tərəfdən, unutmaz ki, kənd təsərrüfatı sektoru bu rayonlarda yaşayan əhalinin əksəriyyəti üçün ənənəvi məşğulluq mənbəyidir. Lakin işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və bu ərazilərdə aqrar sahənin inkişafı bir sıra mühüm məsələlərin həllini tələb edir. Bu məsələlərdən ən vaciblərini aşağıdakı ardıcılıqla verilə bilər:

- torpağı kənd təsərrüfatı istehsalı üçün yararlı vəziyyətə gətirmək;
- kənd təsərrüfatı istehsalı üçün yararlı torpaqdan istifadə formasının müəyyən edilməsi;
- torpaq istifadəçilərinə lazımi dəstək mexanizminin yaradılması;
- torpağın istehlakçıya verilməsi.

İndiki şəraitdə aqrar sahənin inkişafında göstərdiyimiz mərhələlərin hər biri, şübhə yoxdur ki, dövlətin dəstəyi olmadan reallaşa bilməz. Bunun üçün də İAEƏ-in 30 ildən sonra bərpası təkcə yaşayış üçün deyil, həm də kənd təsərrüfatı istehsalı üçün ciddi texniki hazırlıq tələb edir. İslahatçı birbaşa olaraq ayrılmış torpaqlarda islahatın həyata keçirilməsi və müxtəlif ev təsərrüfatları üzrə paylanması təxirəsalınmaz və elmi addım ola bilər. Torpaqdan istifadə nümunəsi Azərbaycanın digər bölgələrində 25 illik torpaq islahatı təcrübəsinə əsaslanmalıdır. Bu təcrübə ilk növbədə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda məhsuldarlıq səviyyəsinin müqayisəsinə əsaslanmalıdır. İslahatlar mexanizmləri və dövlət istifadəçilərinə dövlət dəstəyi yalnız torpaqdan istifadə nümunəsi elmi cəhətdən təsdiq edildikdən sonra həyata keçirilə bilər.

Kənd təsərrüfatının inkişafının yuxarıda göstərilən mərhələlər üzrə uğurlu olması iki amil - xərclərin azaldılması və regionlar üzrə cəlb olunan yüksək ixtisasa malik kadrlarının sayını artırmaq istiqamətində optimallaşdırılmalıdır. Sadalanan 2 məhdud sayılan şərtlər kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq üçün zəruridir, lakin kifayət deyil. Təsərrüfat vəsaitlərinin təşkilati və hüquqi formanın düzgün seçilməsi İAEƏ-də aqrar sektorun islahatı və inkişafı üçün yetərli və mühüm şərtədir. Azərbaycanda 25 illik torpaq islahatı təcrübəsi göstərir ki, aqrar islahatların uğuru kənd təsərrüfatı istehsalının həcmnin və səmərəliliyinin seçilməsindən, təsərrüfat fondlarının optimal təşkilati və hüquqi formadan asılı olur(<https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/68598>).

İAEƏ-in bərpa edilməsi və inkişafı təbii ki, daha çox insanın öz vətənlərinə qaytarılması və həmin torpaqların geniş şəkildə məskunlaşması ilə əlaqədardır. Lakin bu ərazilərdə aqrar sahənin inkişaf tarixini və bu ərazilərin əhalisinin zəngin təcrübəsini nəzərə alsaq, əmin olmaq olar ki, bu sahələrin mövqeyi və gələcək inkişafı inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, aqrar sahənin inkişafı aqrar islahatların xarakterindən, o cümlədən kənd təsərrüfatı təşkilatlarının təşkilati-hüquqi formasından asılıdır. Azərbaycanın digər rayonlarında aqrar islahatların aparılması praktikası, xüsusən sovxoz və kolxoz əmlakının, o cümlədən kənd təsərrüfatı torpaqlarının bu müəssisələrdə çalışan və ya müəssisənin yerləşdiyi inzibati rayonda yaşayan işçilərə paylanması istisna olunur. Çünki belə inzibati rayonlar yalnız xəritədə var, əksər hallarda isə yoxdur. İnsanlar demək olar ki, xarabalığa çevrilmiş, infrastruktur olmayan torpaqlara qayıdırlar. Bununla belə, bu ərazilərdə yaşayan ailələr öz evlərinə qayıtmağa hazırdırlar. Bu tip psixoloji məşq daha yüksək rehabilitasiya və bərpa üçün yaxşı başlanğıcdır. Lakin əsas infrastruktur hazır olduqdan sonra geri qaytarma prosesi başlamalıdır. Bu infrastruktura yollar, işıq, qaz və su kəmərləri, xəstəxanalar və məktəblər daxildir. Əgər əhalinin bir hissəsinə infrastrukturla yanaşı ev tikmək üçün pul verilsə, əkin üçün torpaq verilsə onlar geri qayıtmağa hazır olduqlarını bildiriblər (<https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/68598>).

İlk baxışda ölkə üzrə başqa rayonlardakı kimi İAEƏ-də də mövcud inzibati torpaqların bu ərazilər üzrə yaşayacaq əhali üçün onların arasında bölüşdürülməsi kimi aqrar islahatı aparmaq təbidir və bu, gözlənilən də məhz budur. Amma ilkin fəaliyyətdən ötrü lazımi imkanlara malik olan ərazilərdən fərqli olaraq, İAEƏ-də əkin sahələrinin külli miqdarda pul müqabilində ayrı-ayrı şəxslərə və ya təsərrüfatlara paylanması elmi baxışdan yanlıştır. Təcrübələrdən görünür ki, ölkə üzrə bir çox aqrar rayonlarda müasir infrastruktur yoxdur amma, fərdi sahibkarlıqda, bəzi istisnalarla, yüksək məhsuldarlıq göstərə bilmir. Bu, təkcə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoruna aid deyil. İAEƏ-də kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqları həmin ərazilərdə yaşayacaq əhalinin arasında fiziki şəkildə bölüşdürülməsinə yol verilməməlidir.

Bununla belə, həmin ərazilər üzrə torpaq islahatını aparmaq, torpaqların özəlləşdirilməsi də lazımdır. Çünki özəlləşdirməni aparmadan rayona investisiyaları cəlb etmək mümkün deyil. Başqa cəhətdən, İAEƏ-də aqrar sektorun bərpası baha başa gəlsə də, xeyli fayda verir. Azərbaycanın digər bölgələrində də torpaq islahatının başa çatdırılması və kənd yerləri üzrə əhalinin əksəriyyəti üçün öz kiçik təsərrüfatlarının olması ilə əlaqədar İAEƏ-də əhalinin müəyyən hissəsi də bu formaya böyük inam bəsləyir.

(<https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/68598>).

Müasir şəraitdə yeyinti sənayesinin dövlət tənzimlənməsi sistemi ardıcıl olmalı və bu sahədə bərpa və yenidənqurma prosesində geriliyi aradan qaldırmaq üçün kompleks tədbirləri əhatə etməli, onun yaxşı inkişafından ötrü şəraiti təmin etməlidir. Ümumilikdə, qida sənayesinin dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsindən ötrü aşağıda tədbirləri reallaşdırmaq olar:

Cədvəl 10: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə qida sənayesinin dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsi tədbirləri

1. yeyinti sənayesi üzrə yeni texnologiyaları tətbiq etməyin stimullaşdırılması;	4. Qida sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
2. İAEƏ-də qida sənayesinin mütərəqqi strukturun yaranması və investisiyaların stimullaşdırılması;	5. Ərazidə qida sənayesi infrastrukturunun formalaşdırılmasına köməklik;
3. Ərzaq istehsalı üçün maliyyə	6. Qida sahəsində çalışan işçilərin ixtisasının artırılması və s.

Mənbə: İbrahimov İ.H. 2021: s.53.

Regionlar üzrə yeyinti sənayesini inkişaf etdirmək təkcə yerli özünüidarəetməyə aid orqanlarının deyil həmçinin dövlət səlahiyyətləri daxilindədir. Regionlarda yeyinti sənayesinin inkişafı məqsədilə müstəqillik illərində “Azərbaycan Respublikası Regionlarının sosial- iqtisadi inkişaf”ı üzrə dövlət proqramlarının (2004- 2008,2009-2013,2014-2018, 2019-2023 ci illər üçün) qəbul olunduğu məlumdur, bu proqramlar üzrə müddəaları ümumiləşdirərək aşağıda göstərilənlər kimi qiymətləndirmək olar:

- Regionlar üzrə hazırki yeyinti sənayesinə aid müəssisələrdə iqtisadi inkişafa aid prioritetləri müəyyənləşdirmək;

- Regionlarda yerləşən yeyinti sənayesi üzrə müəssisələrin hazırki vəziyyətini təhlil etmək;

- Regionlardakı yerləşən yeyinti sənayesində struktura aid problemləri müəyyənləşdirməli və həll etmək istiqaməti üzrə tədbirlərin görülməsidir;

- Regionlarda əhali üçün maddi-rifah halını yaxşılaşdırmaqdan ötrü ərzaq məhsullarının təminatını yaxşılaşdırmaq;

- Regionlar üzrə hazırki maddi-texniki baza sayılan yeyinti sənayesinə aid müəssisələrin yeni şəkildə quraşdırılması istiqamətində tədbirlərin aparılması.

Prezident İlham Əliyev kənd təsərrüfatının ənənəvi sahələrinin inkişafı, eləcə də pambıq yetişdirilməsi, pambıq yetişdirilməsi, ipəkçilik, tütünçülük, bağçılıq, çay təsərrüfatı, təsərrüfat, sitrus meyvələri, meyvəçilik, üzümçülük və şərabçılıq haqqında fərman imzalayıb. Sistemli tədbirlər nəticəsində aqrar sektorda ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ölkənin özünü təmin etmə səviyyəsi artıb, ərzaq məhsulları istehsalı artıb və ixrac imkanları artıb. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında İAEƏ-də görülməli işlər və həyata keçiriləcək illəri ilə bağlı məlumatlar verilmişdir.

İAEƏ qida sənayesinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, sənaye məhsulları üzrə rəqabət qabiliyyətini artırmaq, bu sahədə rəqabət mühitini inkişaf etdirmək, daxili bazarın qorunmasının stimullaşdırılması, sənaye fəaliyyətinə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və sənaye kompleksinin inkişafı məqsədilə qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməlidir. Qida sənayesinin inkişaf etdirilməsindənötrüəsas işlərin aparılması sənaye müəssisələrinin davamlı iqtisadi inkişafına nail olmağa, müəssisələrin ixracyönümlü məhsulların istehsalına yönəldilməsinə, sənayenin inkişafının prioritet istiqamətlərinin və onların inkişaf dinamikasının müəyyənəşdirilməsinə, innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə şərait yaradacaqdır. Həyata keçirilmiş tədbirlərə əsasən qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün səylər davam etdiriləcəkdir.

Cədvəl 11: İAEƏ -də kənd təsərrüfatı və qida sənayesinin inkişafı ilə bağlı görülməli işlər

Rayonlar	Görüləcək işlər	Həyata keçiriləcək illər
Ağcabədi rayonu	Bitki yağları istehsalı müəssisəsinin yaradılması; Dənli bitki toxumlarının emalı zavodunun tikintisi; Cins keçi və qoyun təsərrüfatının yaradılması; 5000 ha ərazidə yaradılmış taxılçılıq və heyvandarlıq üzrə mövcud aqroparkın genişləndirilməsi; 2500 hektar ərazidə şəkər çuğunduru, qarğıdalı, soya, arpa əkilməsi və müvafiq infrastrukturun qurulması. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişafına xidmət edən infrastrukturun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi	2019-2023
Ağdam rayonu	tərəvəzçiliyin, pambıqçılığın, taxılçılığın, heyvandarlığın inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi. Sənayenin inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişafına xidmət edən infrastrukturun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi	2019-2023
Füzuli rayonu	Sənayenin inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi 500 ha ərazidə yaradılmış taxılçılıq və heyvandarlıq üzrə mövcud aqroparkın genişləndirilməsi; - 1200 hektar ərazidə şəkər çuğunduru, qarğıdalı, soya, arpa əkilməsi və müvafiq infrastrukturun qurulması; - Yaş baramanın qurudulması üçün yığım məntəqələrinin tikintisi; - Taxılçılığın və tərəvəzçiliyin inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişafına xidmət edən infrastrukturun madditexniki bazasının möhkəmləndirilməsi	2019-2023
Cəbrayıl rayonu	Sənayenin inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi İstixana təsərrüfatlarının inkişafı. Ançılığın inkişafı	2019-2023

Mənbə:2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 2019.

Bu məqsədlər İAEƏ-də sənayenin sürətli inkişafını təmin etmək, rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarının istehsalını təşkil etmək, müəssisələri müasir texnologiya ilə təmin etmək və sənayenin texnoloji səviyyəsini yüksəltmək, ölkənin ixrac potensialını artırmaq, yerli istehsal hesabına idxal etməkdir. İAEƏ-də

yerli xammal üzrə əsaslanmış sənaye müəssisələrində fəaliyyətin keyfiyyət baxımından müasir səviyyəli qurulması və yeni müəssisələri yaratmaqdan ötrü tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkə iqtisadiyyatına da müsbət təsir göstərəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Qida sənayesi xammalın çox hissəsini kənd təsərrüfatından alır və müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarını tədarük etməkdə onun payı çox yüksəkdir. Lakin qida

sənayesinin əksər sahələrində kənd təsərrüfatı ilə əlaqə yalnız xammal əldə etməklə məhdudlaşmır. Qida sənayesi kənd təsərrüfatına təsir göstərir, müvafiq ərazilərdə müəyyən bitkiçilik və ya heyvandarlıq sahələrinin inkişafına kömək edir və mal-qaranı qiymətli yemlə təmin edir. Qida sənayesi üçün xammalın təkcə kifayət qədər miqdarda deyil, həm də müəyyən keyfiyyətdə və lazımı vaxtda əldə edilməsi əhəmiyyətlidir. Bunun üçün də bütövlükdə yeyinti sənayesi və onun müxtəlif müəssisələrinin onlara lazım olan xammal istehsalını stimullaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirlər görülməsi zəruridir. Dissertasiya işinin tədqiqindən aşağıda göstərilən nəticələr əldə olunmuşdur:

1. İAEƏ-də qida sənayesinin kənd təsərrüfatı üzrə inkişaf perspektivlərindən ötrü aparılan təhlil və qiymətləndirmələrin nəticələrinə görə bu torpaqlar üzrə kənd təsərrüfatını bərpa etmək istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, kənd təsərrüfatının məhsullarının potensial həcmi bölgə üzrə proqnozlaşdırılırlmışdır;

2. Füzuli və Ağdamda işğal olunmamış torpaqları nəzərə alınmaqla 232,8 min hektar sahədə 430 min baş iribuynuzlu və 1,6 milyon baş xırdabuynuzlu mal-qara, o cümlədən birillik və çoxillik bitkilər olan təsərrüfatların becərilməsi nəzərdə tutulur. Rayonun heyvandarlıq sahəsində tarixi potensialı və təbii relyefinin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq gələcəkdə də heyvandarlıq kənd təsərrüfatı məhsulları üstünlük təşkil edəcəkdir;

3. Rayonda biçənək və otlaq sahələrinin olması ilə yanaşı, yemlik baxımından da taxıl və yem bitkilərinin genişləndirilməsi hesabına heyvandarlığın inkişafı üçün böyük potensial var. Ət və süd istehsalının proqnozlaşdırılan həcmi xüsusilə idxalın əvəzlənməsi kontekstində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rayonda tarixən mövcud olmuş üzümçülük və tütünçülük, baramaçılıq və arıçılıq sahələri də bərpa edilərək genişləndiriləcək. Bundan əlavə, intensiv bağçılığın inkişafı regionda yeni istiqamətə çevriləcək;

4. Hesablamalara görə, region üzrə kənd təsərrüfatında istehsalın bərpa edilməsi ölkədə bütün kənd təsərrüfatının məhsullarının həcmi 8 faizdən çox artıracaq. Təbiidir ki, nəzərdə alınan reabilitasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsinə və istehsalın təşkilinə dəstək verən konkret mexanizmlərin reallaşdırılması

lazımdır. Beləliklə ölkə üzrə aparılan aqrar siyasət bu istiqamətin inkişafına xidmət edirsə, o zaman işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpası üçün müvafiq mexanizmlərin yaradılması zərurəti də nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, növbəti illərdə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafı çərçivəsində əlavə dəyər yaradılması nəzərə alınmaqla istehsal güclərinin genişləndirilməsi ilə qida sənayesinin inkişafının sürətləndirilməsini proqnozlaşdırmaq olar. İAEƏ-də qida sənayesi ilə kənd təsərrüfatının əlaqəsinin qiymətləndirilməsi və xammal bazasının genişləndirilməsi üçün aşağıdakılar təklif olunur:

1. Qida sənayesinin inkişafı üçün maddi-texniki bazanı gücləndirmək və bu sahədə müasir infrastruktur şəbəkəsini yaratmaq lazımdır. Əsas qida sənayesi müəssisələrinin istehsal və emal potensialının müasir texnologiyalardan, innovativ funksiyalardan və yeni idarəetmə üsullarından istifadə etməklə modernləşdirilməsi tələb olunur;

2. İAEƏ-də qida sənayesi və onun müəssisələrində investisiya mühitinin cəlbediciliyinin artırılmasına ehtiyac var. Daha məhsuldar praktik mexanizm və vasitələrdən istifadə etməklə qida sənayesinin inkişafının intensivləşdirilməsi üçün dünya təcrübəsini fəal şəkildə tətbiq etmək lazımdır;

3. Müasir şəraitdə qlobal ərzaq problemləri kontekstində Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına töhfə verə biləcək ölkənin qida sənayesi müəssisələrinin yeni müasir və yüksək texnologiyalı şəbəkələrinin İAEƏ-də yaradılması zəruridir;

4. Qida sənayesi ilə kənd təsərrüfatının qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri hər iki sahəyə əlverişli təsir göstərir və ona görə də böyük milli iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı Dövlət proqramı, Bakı-2021.
2. Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 04 yanvar tarixli Fərmanı.
3. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016, 157 səh.
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı, 2019, 184 səh.
5. Bayramov V. İşğaldan azad edilmiş ərazilər milli iqtisadiyyata inteqrasiya etdirilir, Bakı, Şərq-Qərb, 2021, 258 səh.
6. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. Bakı, Şərq-Qərb, 2012, 592 səh.
7. Cəfərova E., Hüseynov V., Bağirov O., Hacıyev Ş., Əsgərova R. (2021),günlük Qarabağ müharibəsi: Mülahizə və nəticələr, Air Center, Təhlil.Bakı, Elm, 44 səh.
8. Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, Bakı, Qanun, 2020, № 4 (34) səh.23-36.
9. Gülləliyev M.(2021), İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni aqrar təsərrüfat modeli,Bakı, Elm, 265 səh.
10. İbrahimov İ.H. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeyinti sənayesinin dövlət tənzimlənməsi istiqamətləri. AUDİT, 2021, 2 (32), səh.50-59.
11. İbrahimov İ.H., Aqrar sahənin iqtisadiyyatı, Bakı, 255 səh.
12. İbrahimova İ. Azərbaycan qida sənayesi müəssisələrində beynəlxalq keyfiyyət standartlarının tətbiqi problemləri. Bakı, İpək yolu, 2018, No.2, səh.53-59.
13. Leyla R. (2020), İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri Xalq qəzeti 9 dekabr.
14. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ Tarixi-Qədim Zamanlardan Müasir Dövrədək, Qarabağ-Suallar Faktlar, Qismət Mətbəəsi, 2005, Bakı, səh.19-21.

15. Mehdiyev Ə.M. Azərbaycanın qida sənayesi müəssisələrində istehsal sahibkarlığının səmərəli təşkili. Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment Construction economycs and menecment 2020, № 2(11). səh.20-23.

16. Məmmədov N.R. (2008), Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vüayətində ictimai-siyasi həyat iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991). Bakı, Təhsil NPM, 568 səh.

17. Məmmədov P.H., Muradov V.A. Regional iqtisadi inkişafda yeyinti sənayesinin inkişaf istiqamətləri. Azərbaycan Aqrar Elmi, 2018, səh.9-13.

18. Müzəffərli N., İsmayılov E. (2010), Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar Bakı, “Qafqaz” nəşriyyat evi, 270 səh.

Türk dilində

1. Çalışkan, B. “II Karabağ Savaşı ve Güney Kafkasya’da Yeni Dönem”.

2. Hülya K. (2020). Karabağ savaşı ile yeniden dirilen Azerbaycan. Karadeniz: gelişmeleri ışığında bölgesel değerlendirmeler.2020, s.51-77.

3. Osman Nuri Aras Azerbaycan ekonomisine etkileri bakımından Karabağ sorunu, Qarabağ bildiklərimiz bilmədiklərimiz.2010, 257-293 səh.

Rus dilində

1. Алиев Ш.Т., Аббасова Ч.И., Гамидова А.М. Оценка потенциала и пути развития Карабахского экономического района Азербайджана, 2021, стр.8-15.

2. Казымова А.Х.Современные направления пищевой промышленности в развитии нефтяного сектора. Азербайджана Russian Journal of Entrepreneurship, 2018, стр.2030-2042.

3. Третьяков М.М., Гнатовская Ю.С. особенности государственного регулирования пищевой промышленности в условиях неоднородности территориального пространства Российской Федерации экономика и управление народным хозяйством, 2009, стр.71-74.

İnternet resursları

1. <http://idp.gov.az/az/news/1199>.

2. https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_sedrliyi_ile_2020_ci_ili_n_yekunlarina_hesr_olunmus_videoformatda_musavire_kechirilib_YENILANIB_VIDEO-1682565.
3. <http://ikisahil.com/post/189050-44-gunluk-muharibe-ve-tarixi-qelebe>
4. <https://hafta.az/qarabagda-yaradilan-senaye-parklari-312538-xeber.html>
5. <https://www.stat.gov.az/source/regions/>
6. <https://karabakh.center/d/page18326968.html>
7. <https://report.az/ru/analitika/promyshlennyj-potencial-karabaha-i-vostochnogo-zangezura/>
8. <https://president.az/az/articles/view/49877>
9. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/65710>
10. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/68598>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 1913-1940-cı illərdə DQMV üzrə bəzi statistik göstəricilər.....	37
Cədvəl 2: Heyvandarlıq (min baş).....	38
Cədvəl 3: Bölgənin əsas sənaye müəssisələrinin mənfəəti/zərəri (min rublla).....	39
Cədvəl 4: 1980-ci illər üzrə əkin sahələrinin strukturu, ha.....	42
Cədvəl 5: Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin təbii-təsərrüfat yerləri üzrə bölgüsünə dair məlumat 1 yanvar 2021-ci il (ha ilə).....	47

Cədvəl 6: İşğaldan azad edilən torpaqlarda çoxillik əkmələrin növlər üzrə pronozlaşdırılan strukturu, ha.....	49
Cədvəl 7: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə dövlət, xüsusi, bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaq sahələrinin təbii təsərrüfat yerləri üzrə bölgüsünə dair məlumat, 1 yanvar 2021-ci il (ha ilə).....	49
Cədvəl 8: Bitkiçilik məhsullarının istehsalına dair proqnoz, min ton.....	49
Cədvəl 9: Əsas heyvandarlıq məhsullarının itehsalı, min ton (proqnoz).....	50
Cədvəl 10: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə qida sənayesinin dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsi tədbirləri.....	64
Cədvəl 11: İAEƏ -də kənd təsərrüfatı və qida sənayesinin inkişafı ilə bağlı görüləcək işlər.....	65

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Qarabağ iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə,ha).....	36
--	----

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri.....	22
Şəkil 2: İAEƏ üçün istehsalat modelləri.....	30
Şəkil 3: DQMV-nin bəzi mühüm malların istehsalında payı.....	40